

ШЫН

№ 64
(17708)

2009 чылдың
июнь 11,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Даарта – Россиянын хуну

ЧАА ДЕМОКРАТТЫГ КҮРҮНЕНИН ЭГЕЗИН САЛГАН

Россия Федерациязының күрүне бот-догуннаашкынының (суверенитетинин) дугайында Декларацияны 1990 чылдың июнь 12-де РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизи хүлээп алган. Ол хун бистиң чуртувусту бот-догуннаан күрүне кылдыр чарлаан, оон бээр демократтыг күрүнениң эгези салдынган, чаа төөгүзү эгелээн. 1994 чылда Россия Федерациязының бирги Президентизи Борис Ельцин бодунуң Чарлыы-биле Декларация хүлээп алган хуну күрүне ужур-дузалыг байырлал кылдыр чарлаан, ынчангаш чылдың-на июнь 12-ни Россиянын хуну чуртка калбаа-биле демдеглер байырлары чаагай чаңчыл болу берген.

Россия Федерациязының күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганындан, тодаргайлаарга, Россия Федерациязы политика, экономика талазы-биле кымга-даа хамаарышпас, бот-догуннаан эрге-хоойлулуг күрүне болу бергенинден бээр он тос чыл эрткен. Төөгү талазы-биле кыска хуусааның дургузунда бот-догуннаан күрүнениң политиказынга, ниитилел тургузуунга, экономиказынга, социал адырынга улуг демократтыг чаартылгалар болган. Ону чурттуң Президентизи, Чазаа, бүгү деңнелдин күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органы, чурттагыч чон ажылга, амыдыралга таваржып турган бергерлери, моондактарны ажып эрте-риниң дээштиг хемчеглерин ап тургаш, бир демниг ажил-иштиң, кады ажылдажылганың, быжыг найыралдың, чаңгыс эп-сеткилдин ачызында чедип алган. Амгы үеде Россия делегейиниң эң сайзыраңгай чурттарының санында кирген. РФ-тин Президентизи Дмитрий Медведев, Чазак Даргазы Владимир Путин, Бүгү-россиянын «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының удуртулгазы чурттуң эконо-

миказын, социал адырын улам хөгжүдөр, чурттагыч чоннуң амыдыралын экижидер, саң-хөө кризисинге удур хемчеглер программаны ажылдап кылгаш, амыдыралда чедишкенин боттандырып турар. Россиянын саң-хөө кризисинге удур хемчеглер программаны езугаар Тывага эвээш эвес хөреңгини алыр, ылангыя ажыл чоктарны ажылга тургузарынга чарыгдарынга 142,5 млн. рубльди берген.

РФ-тин Президентизи Дмитрий Медведев, Чазаа Россиянын бүгү регионнарын социал экономиказын дең-дески хөгжүдеринче доктаамал кичээнгейни салып, ону күүседип турар. Оон тодаргай чижээ — Тываның социал экономиказын хөгжүдериниң айтырыын РФ-тин Чазаның хуралына 2008 чылда чугаалашкаш, протокол шийтпирин хүлээп алганы болур. Ук шийтпирин күүседир хемчеглерни алганындан Тываның үнелиг казымал байлактарын шийгээдип алыр ажылдар эгелей берген. Кызыл—Курагино аразында дем-орук тудар айтырыг шийтпирлеттинген, Элегестин шынарлыг хөмүр-дажын үлетпүрге шийгээдип

алыры эгелээн болгаш өске-даа ажылдар чоруп турар. Бо объектилерни ажылгалга кириген соонда Тыва Республика Сибирьнин бир донор региону болу бээр.

РФ-тин Президентизи Дмитрий Медведевтин болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун Айыткалдарында, РФ-тин Чазаның Даргазы Владимир Путинниң Күрүне Дума-

зынга берген отчедунда Россиянын болгаш Тываның 2008 чылда ажыл-чорудулгазынын түннелдерин үндүрген болгаш 2009 чылда чуну кылырынын тодаргай сорулгаларын айыткан. Бо чугула документи-лерде айтып турарын езугаар алырга Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың социал экономиказын турум чедиш-кинниг бурунгаар хөгжүп турар. Бо

дээрге Россиянын болгаш Тываның хөй национал чонунуң бир демниг ажил-ижиниң, бузулбас быжыг найыралының көскү түннели-дир, ол улам-на хөгжүп турзун деп бо байырлалда ханы идегел болгаш бүзүрел-биле йөрээп турар бис.

Солунуң ниитилел-политиктиг килдизи белеткээн.

Байыр чедиришкюннери

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Кайгамчык байырлал — Россиянын хуну-биле сеткилдин ханындан байыр чедиришкюннерин хүлээп ап көрүңер!

Июнь 12 — бистиң чуртувустуң төөгүзүндө онзагай хун. Ол Россия Федерациязынын политиктиг, социал-экономика, сагыш-сеткил амыдыралында чаа чаданың эгезин демдеглер турар. Ол хун чаа конституцияга, дең эргени болгаш социал кады ажылдажылганы, хамааты ниитилелди тургузарынга даянган россияжи күрүнениң тургустунганын эгезин салган.

Россия хуну — күрүнениң «аныяк» байырлалдарынын бирээзи. Ынчалза-даа оон дөзүндө хөй нациялыг Ада-чуртка черге ынакшыл, оон ат-сурагыг эрткен үеи сиңиккен. Эрткен үеи хүндүлөп болгаш кадагалап тура, бис келир үеи тургузуп турар бис. Ол төөгүлүг көрүш-биле Россиянын шупту хамаатылары: аңгы-аңгы салгалдарнын, национал культураларны болгаш чүдүлгениң кижилерин каттыштырып турар бо байырлалды хүлээп ап турар бис.

Россия хуну — шупту россияжилерниң хосталгазынын, хамааты тайбынның болгаш чөпшээржилгенин социал чөптүг чорукка болгаш хоойлуга үндезилээн байырлалы. Төрээн чуртувустуң амгы болгаш келир үеи дээш бистиң шуптувустуң национал чаңгыс аай чоруувустуң болгаш улуг харысалгавыстың демдээ.

Дыка кыска төөгүлүг хуусааның иштинде хамаарышпас Россия социал-экономика чуртувустуң, ниитилелдин шупту талала-

рынын демократчыттынганы, дээди чуртту катап дигизер байдалдарны тургузуп турар чаа-чаа политиктиг институттарны тургустунганы-биле оранчок бурунгаарлап келген.

Россия Федерациязы делегей каттыжылгазынче дүрген сайзырап олурар, хүндү-кели хүнден хүнге өзүп турар, делегей чергелиг айтырыглар шийтпирлээрде саналын албан көөр күрүнелерниң бирээзи болуп кирип турар.

Бөгүн кол айтырыг — чыып алган күжүн ажылгап тура, тургустунуп келген бергерлерни ажып эртерде күженишкюннерни мөөңнээр болгаш ол бергелерден оон-даа артык быжыгланы берген үнери. Бистиң республикавыска ол орукка кол базымнар кылдыр биче бизнести деткири, артык дүжүметсиг шаптараазыннар-биле демисел, улуг масштабтыг инвестиция төлөвилелдерин боттандыраар болур.

Ол айтырыгларны чедишкенин шийтпирлээр бистен, кижилер бүрүзүндө, бистиң күш-ажылывыстан, сайгарлып биливистен, күженишкюннеривистен, чаныш-сыныш чок чорууустан болгаш хамааты харысалгавыстан хамааржыр.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым, тайбыңны болгаш чөпшээржилгени, келир үеде бүзүрелди, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш чаагай чолду, чаа эгелээшкюннеринерге чедишкюннери күзедим!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужулга палатазынын өмүңээзинден болгаш амы-хууда бодунуң мурнундан күрүне байырлалы — Россиянын хуну-биле чуректин ханындан байыр чедиришкюнниң хүлээп ап көрүңер.

1990 чылдың июнь 12-де хүлээп алган Декларация Россиянын чаарттынып катап тургустунарынын демдээ болган болгаш демократтыг ниитилелди тургузарынын негелдезин хандырган. Россия Федерациязынын бот-догуннаанынын дээди сорулгаларынын адын чонга чарлаан: төлөптүг амыдыралдың чарылбас эргезин кижилер бүрүзү хандыраар, дылдың ажылгалынын болгаш хөгжүлдизинин хостуу, а чон бүрүзү — национал күрүнениң болгаш национал культураның хевиринге, оларның шилип алганы бот-башкарныр эргезин бергени.

Эрткен 19 чылдар бодунга чеже болууш-куннарны, улуг бергедээшкюннерни болгаш сагышсыралды сиңирип албаан дээр, ол бүдүн эпохага чедип болур ийик. Тываның чурттагычлары бүгү чурт-биле кады демо-

Эргим кызылчылар!

Россиянын хуну-биле силерге байыр чедирип тур мен!

Бо хун россияжи күрүне тургузуунуң чүс-чүс чылдарда туруп келген онзагай төөгүзүнү арыннарынче бисти эргилдирип, чурттуң амгы болгаш келир үеи дээш харысалгалывысты демдеглер, бистиң күш-ажылывыс-биле ол күчү-күштүг болгаш ат-алдарлыг апарганын сагындырып келир.

краттыг күрүнени болгаш хамааты ниитилелди тургузарынын, кончуг берге социал реформаларны боттандыраарынын, экономика тиг болгаш политиктиг угланышкынын солчулгазынын берге оруун эрткен.

Он чыл болгаш оон-даа үр чылдарнын келир үезин, бистиң улуг төрзүн чуртувустуң быжыг келир үезин тургузуп болур, ындыг быжыг дөжек бөгүндө бисте бар. Бистер билер бис, бистиң күжүвүс — сырый каттыжарында. Бистиң тиилелгевис — быжыг чаңгыс эвисте. Ынчангаш кижилер бүрүзүнүң талантызы болгаш салым-чаянны негелделиг болурунче чүткүүлүңер, а бүгү деңнелдин эрге-чагыргазы бодунуң талазындан хамаатыларның эрге-ажыынга шынчы бараалгаар болзун, ол чүгге ажыктыг эвес, кижилер мурнунга харысалгалыг болур бис.

Россия хуну-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужулга палатазынын даргазы В.ВАЛЬКОВ.

Үш дугаар муң чыл чаагай болгаш байлак, хостуг болгаш күштүг Россиянын чылы болур дээрзи бүзүрениң.

Силерге болгаш чоок кижилеринерге быжыг кадыкшылды болгаш чедишкюннерни, аас-кежикти болгаш чаагай чолду күзедим!

Виктор ТУНЕВ,
Кызыл хоорай баштыңы.

КАТТЫШКАН ХУРАЛ УЛАМЧЫЛААН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатазының каттышкан хуралы июнь 9-та бодунуң ажылын Чазактың хуралдаар залына уламчылаан.

Хуралды Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.Д. Монгуш ажыткаш, Төлээлекчилер палатазының 102, Хоойлужудулга палатазының 26 депутаттары келгенин демдеглээн. Хүн чурумунда чаңгыс айтырыг: Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оолдун ийи палатаның депутаттарына «Келир чылда күрүне политиказы болгаш республиканың байдалының дугайында» Айыткалы таныштырары. Депутаттар ол айтырыгны чүүлдүг деп көргөш, хүн чурумунче кирип бадылаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарына Чазак Даргазының бо 3 дугаар Айыткалы болуп турар.

Каттышкан хуралга кожуун чагырыкчылары, республиканың албан организация черлериниң удуртукчулары, политиктиг партияларның төлээлери киришкен.

Каттышкан хуралдың ажыдышының цези.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун Тыва Республиканың Улуг Хуралына келир чылын күрүне политиказы болгаш республиканың байдалының дугайында АЙЫТКАЛЫ

КРИЗИС: АЙЫЫЛЫ БОЛГАШ АРГАЛАРЫ

Хүндүлүг Хонук-оол
Доржуевич!
Хүндүлүг Виталий Григорьевич!
Хүндүлүг Александр Сергеевич!
Хүндүлүг Улуг Хуралдың
депутаттары!

Чаңгыс чер-чурттулар!
Республиканың парламенти-
зинге бодунуң үш дугаар Айытка-
лымны көңүс аңгы байдалдарда
таныштырып тур мен.

Чуртта болгаш делегейде бай-
дал кедергей өскерилген. Саң-хөө
кризиси бистиң бышканывисты
хынап, курлавырларны мөөңнээр-
ин, шиптирлерни деңгизгүрлээр-
ин, эрге-чагырганың адырлары-
ның демниг хөдөөлишкенин негеп турар.

Бо Айыткалдың кол темазын
(айтырыын) үе боду тургузуп
келген: кризисти эртер, эконо-
миктиг доктаамал чорук, социал
магадылалдар болгаш хөй-ниити
чөпшээржилгези.

Келир чылда шиптирлээр ай-
тырыгларны тургузары республи-
каның күрүне эрге-чагырга орган-
нарының аразында хамаарылга-
зының «күштелдирип» турар бай-
далында чоруп турар. Кудуку
палатаның удуртулгазы өскер-
илгени-биле бис, ам-на парла-
мент-биле кады ажылдажылга-
ның чаа конструктивтиг хеви-
ринче шилчип турар бис. Июнь 1-
де болган дүүштүрлүг хуралына
эге таваа салдырган, ындыг ужу-
ражылгалар доктаамал болурун
бис дугуруштувус.

Коллегалар!
Эрткен чылдың кол болуушкуну
президент соңгулдалары болду.
Чурттуң кол соңгулда кампанияла-
ры россияжи ниитилелдин демо-
кратия талазы-биле бышканының
база бир херечизи болду. Тываның
чурттакчылары чаңчылчаан аайы-
биле хамааты харысалгалыын
көргүстү. Соңгулда урналаарына
соңгукчуларның 80 хууундан хөйү
келгеш, Дмитрий Анатольевич
Медведевтин кандидатуразы дээш
сонгаан. Путин-Медведев детким-
чениң болгаш «Чаңгыс демниг
Россия» соңгулда платформа-
зының бистиң республикада

деңнели чуртта эң бедик көргү-
зүлгөниң бирээзи болган.

Эң массалыг болгаш күштүг
партияга бедик бүзүрел тыва ни-
итилелди эптештирген күш болган.
Аңгы-аңгы чергениң девискээр
соңгулдаларына «Чаңгыс демниг
Россияның» төлээлери боттарының
удурланыкчылары көскүзү-биле
мурнап турган. Оон чикээ: Кызыл
хоорайның Төлээлекчилер хура-
лының, Туран хоорайның Төлээлек-
чилер хуралының, Чеди-Хөл ко-
жуунуң чагыргазының даргазы-
ның соңгулдалары.

Эрге-чагырганың шупту чада-
ларында чаңгыс демнигжилер-
ниң колдап турары саң-хөө-эко-
номиктиг кризистин байдалын
сандаратпайн, доктаамал кылдыр
тудуп турарына деткимче болуп
турар.

Партияның баштыңы В.Путинниң
чугаалап турары партияның хары-
салгазы бистиң силер-биле кады
үндүрген шиптирлеривис болгаш
ажыл-херээвис-биле боттаныр
ужурлуг. Херек кырында ажыл-
херээвисте.

Чараш сөстөр болгаш популис-
чи лозунгулар келир 2010 чылдың
парламент соңгулдаларында албан
үнүп келир, аңаа системажыткан
күженишкенин хүн бүрүнүң
кризиске удур хемчеглерин удур
салып көөрү чугула.

Эргим өңүктөр! Эрткен чылгы
Айыткалда күрүне политиказының
мурнады боттандыраар кол айты-
ры «Кадрлар. Комплексти. Каттыжылга» турган.

Ынчап кээрге, чүнү боттан-
дыраар аргалыг болган бис?

Комплекстиг көрүш, республи-
ка эрге-чагыргазының планнары
болгаш хөдөөлишкенин федералдыг
болгаш муниципалдыг про-
граммалар-биле кады дүжүп тура-
ры экономиктиг өзүлдениң эрге-
хоойлу баазанын ажылдап кылы-
рынга хөй деңгелдин кады ажыл-
дажылгазын хандырган.

2010 чылга чедир экономиктиг
болгаш социал хөгжүлдениң
программазы, 2020 чылга чедир
стратегияның болгаш 2015 чылга
chedir программаның дугайында

хоойлуну хүлээп алган. Чазак
болгаш муниципалдыг тургузул-
ларның чагыргаларының аразында
социал-экономиктиг хөгжүлдениң
адырынга кады ажылдажылганың
дугайында чөпшээржилгелерни
хүлээп алган.

«Муниципалитет — Респуб-
лика — Федералдыг төп» комп-
лекстин чада бүрүзүнде тодаргай
айтырыгларны шиптирлеп турду-
вус. Энергия чедишпес, транспорт
талазы-биле кыдыг черде турары-
выс, тудуг индустриязы ышкаш
инфраструктура хевирлиг «узадыр
шөйлүр» нарын чидиг айтырыг-
ларны федералдыг деткимче чокка
эртери херек кырында болдунмас
дээрзи эң эгезинде-ле билдингир
турган.

Бис ол туружувусту Москвага
шыныткан бис, бисти олар дыңнап
каан. Бир дугаарында, Владимир
Владимирович Путинниң респуб-
ликага хуу хамаарылгазының
ачызында.

Эрткен чылдың март 13-те Ты-
ваның социал-экономиктиг хөгжүл-
денин айтырыгларын Россияның
Чазанга көрүп турган. Оон ыңай
бистиң ажыл-херээвис ол хурал-
дың шиптирлерин боттандыраары-
биле чоруттунган. Бо чылдың фев-
ральда премьер-министр-биле
ужуражылга оларның күсселде-
зиниң ээлчеглиг түңнелдерин
үндүрген.

Найысылалдың камгалал туду-
ларын, девискээр ужу-дузалыг
автооруктар, күрүне университе-
диниң өөредилге-лабораторлуг
корпусунуң, терапевт эмнелге-
зиниң корпусунуң, перинаталдыг
төпке немей тудугну тударына
акшаландырышкынын хемчээ-
лин улгаттыраары чедип алдырган.

Партияның деткимче-биле
Тываның хөгжүм-шии театры де-
вискээрлер аразында эде чаар-
тыры көрдүнген аас-кежиктиг ийи
оран-саваның бирээзи болган. Ол
40 млн. рубль болур.

Кызылдың аэропортуң ужу-
хонар шыйынының модернизастап
чаартыры 2013 чылдан 2011-чылче
чылып келген. Бо чылын Красна-
ноярск, Абакан болгаш Ново-

сибирск-биле авиахарылзаа катап
тургустунган.

Кызыл биле Абаканны харыл-
заштырып турар М-54 федералдыг
орукта хар көшкеге удур галерея
орукчуларның күженишкени-биле
300 метрге өзе бээр. Камгалал чер-
ниң база 650 метр хире черин немей
тударына смета төлөвилел доку-
ментилерин ажылдап кылып турар.
Ону дооскаш, 2012 чылда агаар-
бойдустуң аажылаашкынындан,
озал-ондактан магадылалывыс
экижиир.

Үр үзүктелишкенин соонда
геолог разведка ажылдарына
федералдыг курлавырларны берип
эгелээн. Бо чылын алдын болгаш
хром рудаларының чыдар черле-
рин шинчилээр талазы-биле төлө-
вилел болгаш рекогноскаг ажыл-
дар эгелээр. Россияның бойдус
курлавырлары ол сорулгаже 240
млн. рубльди аңгылап бээр көр-
дүнүп турар.

Федералдыг төп улуг бизнес-
биле хамаарылгаларны тургуза-
рынга база дузалаан. 2008 чылдың
март айда хурал өске экономиктиг
байдалга эрткен, кризис бистиң
планнарывыска улуг эдишкенин
нерни кириген. Инвесторларның
сонуургалын өстүрери ам дээр-
зинде болдунмаан. Межегейин
хөмүр-даш чыдар черлерин бол-
баазырадыр эргени эң улуг өрте-
биле ойнап алган «Южубасс-
уголь» төлөвилелди боттандыра-
рындан ойталаар ужура тава-
рышкан.

Ынчалза-даа Тывага ажылдап
турганнар, кризис болза-даа, бүдү-
рүлгезин дүжүрер бодавайн турар.

Кыдаттың даг ажыл-агыйлыг
«Цзыцзинь» холдингиниң тургус-
каны «Лунсин» кыдат компания
делегейниң өске девискээрлеринде
ажылдарын соксаткан-даа болза,
Тыва талазы-биле планнарын улам-
чылаарын бадыткаан. Келир үеде
турар даг болбаазырадыр ажыл-
дыг комбинаттың девискээринде
ажылдакчыларына түр чурттаар
бажыңнарын тудуун эгелээн.

Төлөвир чок шөлээже ажыл-
чыларын чорудупкан турган. Тар-
дан-Голд компанияның коллективи

катап база ажылдап эгелээн. Бү-
дүрүлгө алдын казып тывар кво-
тазын улгаттыраар дугайында ди-
легни кириген.

«Тыва даг-дүг» комбинаттын
инвестору үш таланың: чазак, ком-
пания болгаш муниципалитеттин
аразында чөпшээржилгезиниң
шугуму-биле бо хүннерде 235 киж
ажылдап турар бүдүрүлгениң бүдү-
рүкчү күжүн эде чаартып турар.

Енисейниң үлетпүр компа-
ниязы хөмүр-даш казып тывар
хемчээлин улгаттырып, ол талазы-
биле монополия тургузуп турган
«Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына
денежиң эгелээн. Компанияның бо
чылын планы – 300 муң тоннага
чедир хөмүр-дашты казар. Чиг
эттиң бо хевиринге хереглел Азия
рыногунда чоорту катап тургус-
тунуп турар болгаш тыва компания
ону дарый шиптирлеп турар.
Амгы үеде Элегестин дүрген кывар
хөмүр-дашын Кыдаттың болгаш
Кореяның металлургия бүдүрүл-
гелеринде шенеп кысып турар.

«Голестин даг рудазы компа-
ния» Ак-Сугнуң чөс-порфир тывы-
жында геолог разведка ажылда-
рын графиктен оранчок мурнай
чорудуп турар. Компанияның үн-
дүрүг төлөвирлериниң хемчээли
чыл дургузунда өзүп, 2008 чылда
11 млн. рубль болган, оон иштинде
7 млн. рубль – республиканың бол-
гаш Тожу кожуунуң бюджетте-
ринче кирген.

Республиканың бодунуң
орулгалары эрткен чылын 29 хуу-
га өскөн. Баштайгы беш айларның
түңнели-биле алырга, кризисти бо-
дап тургаш, эде көөрге, бис ол көр-
гүзүгүнү планнап турган деңгелде
эртип турар бис.

2008 чылда Тыва Россияның
девискээрлериниң аразында
күрүнеге өрөзи тикке деңнежиң
турар болгаш чээли талазы-биле
өзүп ораар өрөзи чок девискээр
болган.

Кол капиталга инвестиция 17
хууга өскөн. Тудугжулар 20 тудуг
объектилерин ажылгалга кири-
ген, оон иштинде Национал музей,
бизнес-инкубатор, Туранда эмнел-
ге, Каа-Хем суурда школа, Өвүр

болгаш Сүт-Хөлде спорт комплекстери.

Чурттакчы чоннуң орулгазы 16 хуудан хөй улгаткан. Эгезинде оптимистиче динамика улуг эвес хемчээлдерге салдырган турганы билдингир. Арыг көргүзүлгө база ындыг кончук өөрүнчүг эвес. Ынчалза-даа өзүлде бар болгаш ону уламчылаары чугула.

Тудуг, ортумак болгаш биче сайгарлыкчы чорукту деткири, инфраструктуралар төлөвилелдери дуза болур ужурлуг.

Эрткен Айыткалдарда мен Курагино — Кызыл демир-орунуң ужур-дузазын, ону боттандырыптарга, Тываның экономиказынга кайы хире улуг ужур-дузалыын демдегеп турган мен. Биске тыва ниитилел ол улуг хемчээлдиг планнарга кандыг хамааралгалыг болурун дугайында тодаргайы-биле билиривис кол турган.

Социологтук шинчилелдерни чоруткан. Чурттакчы чоннуң ону хүлээп ап турары чаңгыс аай эвес деп чүүл ам-даа хевээр, ынчалза-даа оларның медресинде болгаш сагыш-сеткилинде оон ужур-дузазын билип турары көскү. Бир муң беш чүс айтырган кижилерниң үштүн ийи кезээ демир-орук тудуу-биле экономика көдүрлүрүн, үлетпүр, көдээ ажил-агый болгаш садыг-саарылга хөгжүүрүн, амыдыралдың деңгели көдүрлүрүн, а эң кол чүве регионга транспорт айтырыының шиитпирлеттинерин билип турар.

Кризис чоруп турар-даа болза, бо төлөвилел эгиттинмес кылдыр ажилдап эгелээн. Федералдыг эрге-чагырга 90 млн. рубльди аңгылааш: «Орук турар» деп бадыткаан. Мурнады боттандыраар акашландырышкын байдалында ажилдар чоруп турар. Ноябрь төнчүзүнде инвестор ажилчын төлөвилелди экспертизага дужаар.

Трассаның маршруду акаш-хөреңгини камнаары-биле 415 км чедир кызырылган. Бойдуз болгаш төөгү-культура талазы-биле билдингир черлер: Красноярск крайның «Ергаки» паркы болгаш Би-Хем кожуунда «Хааннар шынаа-зын» таварып эртер. Бир талада, ол бистиң девискээрлеривистиң турисчи дүлгээзинин улгаттырар, ынчалза-даа өске талада, республиканың төөгү-культура тураскаалдарының кезээ болур өнчүвүске улуг когаралды чедирип болур.

Төөгү болгаш культура тураскаалдарын камгалаар албанга демир-орук тудуунуң ажилдары эгелээрге чедир археология ажилдарын дарый чорудар талазы-биле ажык мөөрейни чарлаарын дагзып тур мен. Эрткен ниитилелин ол ажилдарже дарый дүлдүнүп киреринче кыйгырып тур мен.

Хүндүлүг депутаттар!

Кадрлар, оларның белеткели, билигилли болгаш профессионализми — эрткен чылгы Айыткалдык кол темазы болган. Инвестициялыг төлөвилелдерин боттандырылганы болгаш хөгжүлдениң чаа сценарийинче шилчиринин эргежок чугулазы хөй чылдарда чыгып чыткан кадрлар айтырыының хамык нарын, бергезин илереткен.

Үре-түнелдиг кадрлар политиказын ажилдап кылыры хөй-ниинин, өөредилге ниитилелдеринин, ажыл берикчилеринин киржилгези-биле эрткен хөйүнү дыңнаашкынарынның чүүлү аларган.

Чугаалаан сүмелерни кадрлар-биле чаа ажилдарның хоойлудурумнуг баазазын тургузарда өөренип көргөн. Профессионал өөредилгени чаартырының талазы-биле күрүнө политиказының кол угланышкыны тодараттырган. Республиканың «2009-2010 чылдарда Тыва Республикага өөредил-

Депутаттарның Айыткалды соңуурган, сайгарып олурары.

гени чаартыры», «2012 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдениң кол угланышкынынарынның иштинге шыырак кадрлар белеткелиниң сайзыралының дугайында» деп тускай сорулгалыг программалар хүлээп алдырган.

Бо хүннүң кол түннели — кадрлар талазы-биле күрүнө чагыи республиканың социал-экономика хөгжүлдениң кол чүүлдеринче угланганы болур. Оон кадында доозукчуларның боттары 3-5 чыл болгаш кандыг мергежилдер херек апарган туруп болурун эки билер апарганнар. Бөгүн олар колдуу даг ажилын, демир-орук транспортун, энергетиканы, геология шинчилелдерин шилип ап турар.

Бистиң ниити сорулгавыс — оларны доктаамал хайгаараары болгаш олар өөредилгезин дооскан соонда, Тываже катап эглип келири дээш бүгү чүвени кылыры болур.

Бис күш-ажыл рыногун кажандаа чүгө тускай сорулгалыг чыылда-биле хандырып шыдавас бис. Профессионал өөредилгениң республика системазын ол сорулгаларга дүгжүп турар кылдыр тургузары эргежок чугула, оон өзээ Тываның күрүнө университеди болур ужурлуг.

Профессионал ажилчын кадрларның чедишпези чүдөн артык билдинип турар болгаш профессионал-техниктиг училищелер дугайында багы бодалды үрээр үе келген. Олар мурнакчы технологияларны билер чаа салгалдың ажилчыннарын шынарлыг кылдыр белеткээр ужурлуг. А аңаа белеткелиң чаа материалдыг баазы эргежок чугула. Келир үениң тракторизи амгы үениң тракторун ийи караа-биле көрбээн болур хөктүг таварылгалар бар.

Байдал оожум-даа болза, эки талазынче өскерлип турар. Экономиканың херегеп турары 12 чаа мергежил ажыттырган. 3 профессионал училищени демир-орук болгаш даг-тывыш адырынга кадрлар белеткээр кылдыр эде тургузар. Ажыл берикчилери өөредилге черлеринин эде дерилгезинге иделкейлиг кижип турар — профессионал өөредилгеже салып турар бюджеттен дашкаар акаш-хөреңгилер 21 хуу өскөн.

Кадрларның тускай сорулгалыг белеткели дээш 647 керээ ажыл берикчилери-биле чардынган. Эрткен чылын демир-орук болгаш техниктиг дээди өөредилге черлеринде тускай сорулгалыг бюджеттиг олуттарже бистиң 439 уругларывыс дужаап кирип алган. Эң-не багай баш удур санаашкыннар-биле безин алырга, олар өөредилгезин доозарга, бис бистиң инвесторларывыстың демир-орук болгаш даг ажилдарының

быжыг мергежилдиг специалистер-биле четчелээринин дугайында чагыын хандырып болур бис.

Күрүнө эргелеп-башкарылганың талазы-биле республиканың «2009-2010 чылдарда Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырын тургузары болгаш белеткээри» деп тускай сорулгалыг программаны ажилдап кылган.

Эрткен чылгы «Кадрлар. Комплексти. Каттыжылга» деп Айыткалдык кол чүүлдерин хүн айтырыындан уштунмайн турар. Ол чедишкениң ажылдың доктаамал болгаш өскерилге чок негелдизи болур. Ылаңгыя кризистиг үеде.

Хүндүлүг Улуг Хуралдың депутаттары!

Хүндүлүг Чазак кежигүннери! Тус чер бот-башкарылга органның удуртукчулары!

Эрге-чагырганың федералдыг органның, суд корпусунуң, шеригжиткен структураларының, ажыл-агыйжы бөлүктөринин, хөй-ниитинин, массалыг информация чепсектеринин, эртем болгаш чогадыкчы интеллигенцияның төлээлери!

Силериниң кичээнгейиңерни кризиске удур кол сорулгаларже угландыра бодай-дыр мен. Олар Кризиске удур хемчеглер программаның кирген. Оларның боттандырылганынче бис федералдыг бюджеттен миллиард ажыг рубльди кириштирер аргалыг болдувус. Ону кылыры ындыг-ла амыр эвес болган.

Чазак Кризиске удур программаны база 2008 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында отчет-биле чонче үнгөн. Оон сайгарылганы республиканың бүгү муниципалдыг тургузулгаларына эрткен. 700 ажыг саналдарны, дилеглерни болгаш кыйгырылганы улус кириген. Күүседири-биле 160 саналдарны тус чер бот-башкарылганың органның дамыдып берген. Оларның 200-зү федералдыг структураларының, ылаңгыя үндүрүг инспекциязының, Иштики херектер яамызының, каайлы черинин ажыл-чорудулгаларына хамаарышкан болурга, оларже эде чоруткан. 190-ы Чазактың ажилдарының планынче кирген. Сайыттар оларның күүсөлдези дээш муниципалдыг солуннар дамыштыр илеткээр.

Кризиске удур хемчеглерниң биргизи болгаш эң чугулазы — хамаатылар мурнунга социал хүлээлгелерни күүседири болгаш чурттакчы чонну ажил-биле хандыраары болур.

Ажыл чок чорук бистиң экономиканың кезээде аарыг чери болур. 2007 чылдың эң хөй 28 муң ажыл чоктарының санын эрткен чылдың сентябрьда 20 муң чедир кызырып шыдадывыс. Ынчалза-

даа кризис бистиң күженишкенин-висти үрөп каалкан. 2008 чылдың төнчүзүндө эгелээш, ажыл чок чоруктуң деңгели доктаамал өзүп турары демдеглеттинген. Амгы үеде ол 24,2 муң кижиче чеде берген болгаш 18,7 хуу көргүзүг-биле бис Сибирь федералдыг округта 2 дугаар черде чоруп турар бис. 26 хуу-биле бирги черни Бурятия ээлеп турар.

Күш-ажыл рыногунда байдал турумчувайн турар. 45 бүдүрүлгө болгаш организация чокку үеде кызырылда чорударын дыңнаткан.

Ажыл чок чорук-биле демиселдин бир дээштиг базамы — күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдыраарының программасы болур. Бис Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга оон акашландырышкынының ниити хемчээлин беш катап өстүрерин чедип алдывыс. Оон төнчү хемчээли 150 миллион рубль болган, а республиканың үлүү чүгө 7,5 миллион рубль.

Ол федералдыг төптүн кризиске удур регионнарже салган бирги универсалдыг механизми болган. Ол регионнарның эрге-чагыргаларының демниг болгаш дүрген ажилдарга белеткелиниң хыналдазы болган. Программаның кады акашландырышкыны бюджетче өскерилгелерни кириерин негеп турган болгаш регионнарның хөй кезээ оларны каш-ла хонук иштинде кылган. Биске ону кылырынга бир ай чартык үе херек болган. Маңаа кымны-даа буруудадыр дивейн тур мен. Ынчалза-даа кризис үезинде шиитпирни элээн дүрген хүлээп ап турары албан.

Программа ажил-даа берикчизинге, хөлезилги ажилчыга-даа мурнай ойнаар — байдалды улам баксыратпайн, бүдүрүлгени өскерттир, чаа мергежилге өөренип алыр, билиг быжыглаашкынын эртер, ажылды чидиргенде, бодунуң ажыл-херээн ажайдар арганы бир дугаар берип турар.

Оларгаларны чамдык улус дүрген ажыглаан. Ол эки-дир. «Тыва-энерго» электри дамыдылганын эргилээн чагыларын солуур ажилдарга ажыл чоктары хаара тудуп турар. Муниципалитеттер база бо бүгүнү биле берген. Чижээ, барыын кожууннарның ажыл чок көдээ чурттакчылары арыктар арыглаашкынынга, мал ажил-агый болгаш хову бригадаларынга ажилдап алыр аргаларыг болган. Парктың чаагайжыдылганы, музейде септелге ажилдары, девискээр оруктарында орук демдектеринин чаартылганы кылдынып турар. Оон кадында бодун сайгарлыкчы чорукка шенеп көөр боттут арга тургустунган. **Бо аргаларны 4 муң ажыг бистиң чаңгыс чер-чурттуларывыс ажыглап болур аргалыг.** Күрүнө кризис байдалдарында

социал магадылалдар системазын быжыглап турар. Чурттуң Президентизи Дмитрий Анатольевич Медведев күрүнениң талазындан онза хайгаарал негеттинип турар кижилерни тода илереткен — ол дээрже пенсионерлер, инвалидтер, уруглар, хөй ажы-төлдүг өгбүлелер-дир.

Пенсия акашалары чүгө бо чылын 45 хуу өзер. Ам-на ажыл стажы совет үеге хамааржыр хоочуннарның пенсия хандырылганында социал ден эвес чорукту узуткаар. Оларның пенсиязын эде санаар.

Республикада 77 муң ажыг пенсионерлер бар. Пенсия фондунуң структураларында даалга — чурттакчы чон-биле ажилдаар, пенсия чаартылганында бүгү чаа чүүлдерни оларга тода болгаш дарый тайылбырлаары болур.

Биске бистиң дайынның хоочуннары бөгүн канчаар чурттап чорурун эң-не кичээнгейлиг билип алыры чугула. Олар каш-ла 263 кижиче арткан. Социал камгалал албаннары Россияның Президентизинин даалганын күүседиң, четчелээшкени: оларның шуптузунуң автотранспорту бар бе азы компенсацияны алган бе дээрзин, оларның чуртталга болгаш кадыкшыл байдалының хыналдазын чорудары эргежок чугула. Эмчилерин хайгааралын херегеп турарларның санын тодарадыр, фронтчуларның бо чылын ажыттыган «Серебрянка» төвүнге эмнээшкенин графикин тургузар.

Таарымчалыг өртектег шынарлыг эм-таң-биле хандырылга, эм өртээниң өзүлдөзүн өйлеп турары — Президентинин база бир дорт даалганы болур. «Эм рыногу кандыг байдалда турарындан бистиң миллион-миллион кижилеривистиң хөй акашалыг-даа, хомуданчыг чүве — көңгүс өзээш акашалыг-даа улустуң амыдыралы болгаш кадыкшылы хамааржыр» — деп, Д.А.Медведев бүзүредип турар.

Чыл эгезинден бээр эм-таң өртээ 30 хуу чедир хенертен өскөн чамдык регионнарда бодаарга, бис чүгээр кылдыр көстүр бис. Тывага ол ортумаа-биле 19,6 хуу өскөн. Ынчалза-даа чурттакчы чонунуң үштүн бир кезээ ядыы байдалда чурттап турар республикага ол аарышкылыг согул болуп турар.

Кадык камгалал яамызынга сорулга — байдалды контролга турары, Россияның кадык камгалал хайгааралының эргелелинге — эм-таң өртээн хүн бүрү хайгаараары болур, ылаңгыя амыдыралга херек болгаш эргежок чугула эмнерге.

Россия Федерациязының Чазак амгы үеде эм аймааның даштыкы-даа, россияжи-даа бүдүрүкчүлеринин саарылга өртектерин бүртүкээринин дугайында кризиске удур доктаалын белеткеп турар. Ол

чорук садыг четкилеринин мөөнөп база үүрмектеп садыглаашкынга немелде өртөктөр салыр чоруктарында, а оларны база күрүнө таарыштырар апаар, тергидээшкынни болдурбас.

Бистиң-биле кожа 25,5 муң кызыгаарлаттынган аргалыг кижилер чурттап турар. Бис оларны көрбейн турар бис, чүге дизе, бистиң хоорайларывыс болгаш суурларывыс – долгандыр шаптараазыннар-биле долган: чадалар пандустар, хөй каът бажыңнар лифтилер, автобустар болгаш маршруткалар көдүрер чүүлдер чок, оларга туружун бээр аргажок узун оочурлар.

Инвалидтерге шаптараазын чок хүрээлел тургузушкуну чуртта чаа-ла эгелеп турар. Тывага шын эгелээшкынни федералдыг орган эгелээн. Ол дээрже Пенсия фондунун хоорай болгаш Арбитраж судунун бажыңнары-дыр. Журналистер оларның кырый берген кижилерге болгаш инвалидтерге таарымчалыын демдегеп турар. Чаа тудугларга болгаш пассажир транспортунга республика болгаш муниципалитеттер чагыгларын кылып тургаш, ол кижилернин хереглелдеринге кичээнгей-биле хевирлеттинип тургустунар ужурлуг.

Улуг кичээнгейни **73 муң уруглар болгаш элээдилер** негеп турар. Өг-бүлө чылында эрткен чылгы Айыткалымда мен кичээнгейни өг-бүлениң езу-чаңчылчаан үнелиг чүүлдерин катап тургузарының эргежок чугулазынче угландырдым. Ол эрге-чагырганың болгаш ниитилелдин демниг күженишкыннин негеп турар комплекстиг айтырыг болур.

Баштайгы эки шимчээшкыннер бар. Уруглар бажыңнарының кижизиттирикчилеринин саны бир бүдүн чартык катап кызырылган. Оларда колдуу школачылар артып турар. Бичии уругларны азырал база ажаалда-тежээлде өг-бүлелери үлежип ап турар. Өөредилге болгаш хайгаарал органнары ол ажилды быжыглаары эргежок чугула, а херээженнер чөвүлелдеринге ол өг-бүлелерни доктаамал хайгааралдан үндүрбези негеттинип турар. Херек болза дузалаар, чамдык таварылгаларда хуу ажык бодаар чоруктарны шиитпирли-биле үзе

шавар азы уругга каржы-дошкун хамаарылганы болдурбас болза эки.

Уругларның кадыкшылы дээш дүвүрелди эмчилер кризис мурнунда-ла үндүрүп эгелээн. Материалдыг байдал баксырап турар үеде ол тема биске бир дугаар турар ужурлуг. Школалар уругларга **долу изиг чемни** хандылар, чайын уругларның шынарлыг дыштанылгазын болгаш кадыкшыл быжыглаашкынны органиастаар, күш-культура болгаш спорт-биле кичээлдээр анаа байдалдарны тургузар ужурлуг. Бистер школачы столоваяларны чаартырынга **5 миллион рубльди** бо чылын бир дугаар үндүрдүвүс.

Таарымчалыг болгаш чаа спортчу дериг-херексел-биле дериттинген комплекс чүгле найысылалга турбас ужурлуг. Бодунун «Субедейи» кожуун бүрүзүнге турар ужурлуг. Бо ажылды уламчылаар ужурлуг бис. Өвүр кожуунун Ак-Чыраа сумузунда спортзал ажыттынган, 4 хонук бурунгаар Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраада спортзал ажылалга кирген. Республика лицейинге спортзалдың кожа тудуу уламчылап турар. Туран хоорайның №1 болгаш Кызыл хоорайның №8 школаларында спортзалдар тудуглары эгелээн.

Күрүнениң үш кол хүлээлгези **«Эмнээри, өөредирди болгаш камгалаары!»** болур. Социал хүлээлгелерни күүседир дээш бүгү организастыг болгаш саң-хөө курлавырларын мөөнээр ужурлуг бис. Оларның тодаргай адрестиг болурун чедип алыры чугула, акша-хөреңги тодазы-биле ылап-ла чүгле ону чугула хереглеп турар улуска көрдүнгөн турар ужурлуг.

Бистиң бюджетивис социал угланышкынның болгаш хөлүн эрттир «чүдүртүнген» болуп турар. Социал чарыгдалдарның үлүү барык **72 хуу** болуп турар. Байдалды чүгле экономиктиг өзүлдениң дузазы-биле өскерттип болур. Ооң кадында Президент бодунун бюджет Айыткалында регионнарда дорт кыйгы салган – **орулгаларның дөстөрүн дилеп тывар болгаш бодунун ажыл-чорудулгазының чорудулгазын колдуу бодунун акша-хөреңгилери-биле хандыларынче углаар.**

Моон кризиске удур политика-ның ийизи кол чүүлү үнөр.

Экономиканың боттук секторун деткири, сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдэзи.

Экономиктиг кудулаашкын Россияның регионнарының хөй кезээнде демдеглеттинген. Оларга бодаарга Тывада байдал чогуң чүгээр. Регионнар хөгжүлдэзиниң яамызының анализи-биле алырга, бистиң республика Россияның байдалы-биле алырга, элээн турум деп санадып турар **13 регионнарының** санынче кирип турар. Ол 34 регионда байдал ортумак, 29-зунда багай деп санаан болгаш 7 регионну социал-экономиктиг хөгжүлдениң эң багай көргүзүлгү бөлүүнче кириген.

Камгалаттынып арттырган экономиктиг турум байдал амдыызында бистиң күженишкыннеривис-биле эвес, а эгезинден эгелээш, куду деңгелде эге байдалдарлыг болгаш федералдыг төптен улуг саң-хөө деткимчелиг экономиканың структуразы-биле тайылбырлаттынып турар.

Ындыг болза-даа ол чорук камгалаттынып арттар болгаш кризисте оожум олуруп эртер болгаш манаар деп бодаан ажыы чок. *Бис амдыызында колдуу инерция-биле, эрткен чылдаргы ажил-биле чоруп орап бис.*

Кризисте сорулга – бистиң кол бүдүрүлгелеривисти, көдээ ажил-агыны болгаш болбаа-зырадылганы, энергетиканы болгаш тудуг индустриязын деткири, бизнеске байдалдарны хандыры – чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өзүлдениң инфраструктуразын тургузары болур. Чактактың экономиктиг блогунга – экономиканың адырларының ажил-амыдыралын хандыраарының талазы-биле федералдыг эрге-чагыргаларның хөдөлүшкыннеринин утказын билири, Москваның эгелээшкыни-биле кылдынып турар кризиске удур төлөвилелдерге тааржып киржири болгаш федералдыг деңгелге тус чер бүдүрүлгелеринин эрге-ажыктарын иделкейлиг мурнады камгалаары болур.

Бис экономиканың ажилдап турар адырларынга хыналданы чоруткаш, бистиң республикага кончуг чугула бүдүрүлгелерни аң-

гыладыыс. **Беш тыва бүдүрүлгө** байдалы баксырай берген деп санадып, федералдыг акша-хөреңгиден күрүнө дузазын ап болурунун аргазы бар. Шыны-биле алырга, олар айыттынган негелделерге: ажилчыннарының санының, бүдүрүлгезиниң хемчээлдериниң даа талазы-биле дүүшпейн турза-даа, оларны дөмей-ле ниити Россия даңзызынче кириерин чедип алдыыс.

Регион даңзызы база тургустунган, ынаар 39 чугула бүдүрүлгө кирген. Оларның чээли акша-биле хандырылганын банкылар бирги оочурда көөр. Республиканың инвесторларынга, ылаңгыя улуг инвесторларга, бир дугаар Төп банкының рефинансирование ставказының үштүн ийи хемчээлинге инвестициялыг үндүрүг чээлизи бээр арга тургустунган, үндүрүг төлөвилерин соңгаарладыр арганы ажыглааны дээш ставка хуузу тодараткан. Ооң кадында бо чылдың республика бюджетинде күрүнө магадылалдарынга 194 миллион рубль акша-хөреңги көрдүнгөн. Ол каян чаңгыс бюджет акшазы он бир бюджеттен дашкаар акшаны кирип турар өске саң-хөө дөстөр кириштиреринин эң дээштиг аргазы болур.

Барык **11 миллиард рубльдин** республиканың долаа фондузу база районнарының хөй кезинде муниципалдыг долаа фондулары тургустунган. Ынчалза-даа банкылар оваарымчалыг болуп турар – берген чээлилериниң хемчээли эрткен чылдың деңгелинден **барык ийи катап эвээш** болуп турар. Ипотека чээлизиң хемчээли 36 хуу эвээжээн. 30 хуу чедир улуг хуу ставкалары чээли курлавырларын ап шыдаар аргажок болдуруп турар.

Немелде ондактыг базымнардан ойлаашкынче чүткүл билдингир-дир, ынчалза-даа анаа-ла күрүнениң дыгыг долдуруп каан «акшалыг шоодайга олулары» болгаш Төп банкының рефинансирование ставказының доктаамал кудулаашкынын эскербези – чурттуң кризиске удур политиказынга карыш-как чорук болур.

Биче болгаш ортумак бизнести деткири талазы-биле күженишкыннерни каттыштыраары-биле бистиң күрүнөвис шак ындыг **мажыт-тынган, деңнээр чүве чок** чоруктар кажанда-даа кылбаан. Бөгүн бодунун ажил-ишчи потенциалын, тывынгыр чоруун боттандыраарының, бодунун херээн эгелээринин шупту байдалдары тургустунган.

Бизнес-инкубатор ажилдай берген. Бөгүн ол эгелеп чоруур бизнесменнерге боттук бажын, арга-сүме, дуржулга солчулганының, инновациялыг бизнес-төлөвилелдер боттандыраарының шөлү, **Тываның сайгарлыкчылар чөвүлелиниң** баазыы апарган.

Бо хөй-ниити организациязы, езулуг-ла тыва бизнес-бөлүктүн эреңгей эвес удуртукчузу болганы кончуг эки-дир. Ол кризиске удур хемчеглерни боттандыраарынче иделкейли-биле кирген, сайгарлыкчылар аразында тайылбыр ажилын чорудуп, административтиг моондактарны дүжүрер талазы-биле комиссияда киржип турар болгаш конкурстарга кириген бизнес-төлөвилелдериниң үрүтүннелинге үнелел бээр талазы-биле эксперт болуп турар.

Тывада бир дугаар конкурс түннелдери-биле эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга шаңналдарны тывыскаан. Ол сорулгаларга **5 млн. 625 муң рубльди** мөөнөп шыдадыыс. Чер-черлерде иделкейлиг ажилдың түннели сайгарлыкчылардан кирген **80 ажыг чагыглар** болган. Харын-даа «ырак черлерни» безин хөлзедиптивис. Ажил-чорудулганың угланышкыннарының

ниити түңү дагылы Кара-Хөлде турисчи ачы-дузалардан эгелээш, аңгы тудуг кылырынга дилиг материалдарын база дыка хөй кожууннарда суй белек продукцияларын бүдүреринге чедир – иштики хереглелге идиг бээр талазы-биле бистиң шупту мурнады хөгжүдөр кол чүүлдеривисти көргүзүп турар. Шаңналдарны 31 бизнес-төлөвилелдерге тывыскаан.

Экономика адырында бис дуза чедирилгези кылбайн турар бис. Күрүнө деткимчезинге чүгле кым күженишкынниг ажилдап турарыл, «кымның ооргазы дерлигил», кым бизнестин калбартып, чаа ажилчын олуттарны тургузуп турарыл, оларга идегеп болур.

Деткимче хемчеглериниң каттыжышкынынче:

– **21,2 млн. рубльдин** ниити түңүгө чигелделиг бичи чээлилер;

– **20 млн. рубльге** алдынган чээлилер талазы-биле хуулуг ставкага субсидия бээри;

– **2 млн. рубльге** экспорт-ориентирлиг бизнести деткири;

– **10 млн. рубльге** сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөрүнүн муниципалдыг программаларына субсидия бээри;

– техниктиг каттыжышкын талазы-биле үш чыл дургузунда үзүктөп төлээринин аргаларын кадар, чарыгдалдарны тургузарына **5 млн. рубль**;

– аныктар бизнестин деткири кирип турар.

«Бөдүүнчүдүлгедө» ажилдап, ажил-чорудулганың 12 хевирлериниң талазы-биле бараан бүдүрүлгези болгаш дуза чедирилгези-биле ажилдап турар **сайгарлыкчыларга чаңгыс аай үндүрүгнү хуузуңуң хемчээлин 15-тен 10 чедир бадырарының** дугайында хоойлу төлөвилелин Тываның Чааа ажилдап кылган болгаш **апрель төнчүзүндө** Хоойлужудулга палатазынче кириген.

Июньнун бирги декадазы төнүп турар, а хоойлу төлөвилели бирги номчулгада безин көрдүмээн. Июнь 17-де олар чаксы сессиязын төндүрер деп планнап турар. Ындыг чугула хоойлунун хүлээп алышкынын күсче чылдырыптары чадавас. А ол көдээ ажил-агыны-биле, аңнаашкын, балык ажил-агыны болгаш өске-даа сезоннуг ажилдарны кылып турарларга үндүрүлгелерниң аар-човулаңындан чигелделерни берип турар.

Виталий Григорьевич!
Хонук-оол Доржуевич!

Улуг Хуралдын депутаттары!

Парламент дыштанылгаларында чедир кризиске удур хоойлуларны шалыпкын хүлээп алырының хоойлу-дүрүм талазы-биле болгаш организастыг аргаларын тыварын кызыдып көрүңер.

Сайгарлыкчылар дээрже эң-не шимченгир бүдүрүкчү күш-түр. Республиканың **19 миллиард** ниити девискээр продуктузунда биче болгаш ортумак бизнестин кириген үлүү **12 хуу** болуп турар. Ниитилелдин чаа-чаа хереглелдеринге хамаарыштыр чогуң-на сайгарлыкчылар өскелерден дүрген меде-редди алып болгаш эскериглерни кылыр, экономикада тыттып турар ойбактарны дуглап, шалыпкыны-биле эде бөлүктетинип, немелде ажилчын олуттарны тургузуптар аргалыглар, олар ондактыг чүүлдерни кылырынга белең.

Оларның саны өзүп турар. Бөгүн бистиң бизнес-бөлүүвүсте **сес муң чартык киж**и санадып турар. Ол эрткен чылдың деңгелиннен 11 хуу хөй болуп турар. Ол өзүлдениң дүргөдөп болурун баш бурунгаар айтып болур. **Кризис дээрже чүгле аарыг эвес, ол дээрже оон үнери болгай.** Чаа-чаа аргалар, чаа-чаа идиглер-дир.

Патент үндезининге үндүрүг

Депутаттар В.Тунев биле И.Чучев Айыткалды сайгарып турлар.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

онаары – ол бодунун херээн эгелээринин, бодалдарын болгаш планнаарын боттандырынын бөдүүн аргазы-дыр. Ону эң-не чогулчалыг кризиске удур хемчеглер деп санаар мен. Патент эгелеп чоруур кижиге бизнеске биче хемчээлден эгелээр арганы бээр болгаш ай санында азы квартал санында отчеттаар хүлээлгезинден камгалап турар. Үндүрүүн чылда бир катап төлөп каар сен, оон соонда чонуну чугаалажыры дег, «дыштыг уду» база «ажыл-чорудулганын чөпшээрээн 69 хевиринин кайы-бирээзин кылыр сен».

Сайгарлыкчы чоруктуң бо хевиринде тускай таарымчалыг байдалды күрүнө ажыл чок кижилерге тургускан. Күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдырар программаларнын иштинге дораан чылдың пособиесин алыр, патентин төлөп бээр болгаш бодунун херээн эгелээр арганы берип турар.

Чон ол аргаларны үнелеп көрүп турар. Муниципалитеттерде 1667 бизнес-планнар кирген. Муниципалдыг комиссияларнын туржуу канчаар-даа аажок шыңгы. Ол шын деп бодап турар мен. 1349 чагыларнын аразындан 412-зи хандырынмаан, 300-зүн чедир ажыл-баары-биле чоруткан. Күш чок бодурганын кол чылдагааны – чагы кирикчизинин сагыш-сеткилинин ылап шыннынга чигзиништин болгаш ажы-биле кошкак төлөвилелдерни киргени болган.

Шилилге эрткеннерин аразындан болдунда мал ажылы болгаш хову ажылы-биле, чонга ачы-дуза чедирилгези, үлөтпүр бүдүрүлгези, аңнаашкын болгаш арга-арыг ажыл-агыйы-биле холбашкан.

Чаа чүүл – куш ажыл-агыйынын чорудулгазы. Нийтизи-биле 1200 ажыл чок кижилерге бодунун херээн эгелээр аргаларны тургузар.

Күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдырар программа талазы-биле федералдыг акша-хөреңгилернин бир дугаар кезээ республикада чедип келген. Акшаларны муниципалитеттерге чоруткан.

Сорулгаларнын сорулгазы болза, ол акша-хөреңгини хынамчалыг ажылгаар, оларны «эртирип болбас», а боттуг экономиктиг беримчени болгаш силернин суурунарга, хоорайыңарга, районуңарга ажыктыг чүлдү эккээр кылдыр чорудар. Чонун эгелекчи саналдарын каттыштырынга дузалаар.

Кончук бичи төлөвилелдер-даа дижи, олардан келир үеде бүдүрүлгелернин эгезин, өзүлден чокказын көрүп болур. Бөгүнгү ыяш дилдирер черлер – даартагы районнар аразының ыяш болбаазырадыр каттыжышкыннаары апарып болур. Ырак хөлде аалчылар хүлээп алыр кидис өг – хөй чадалыг республиканын турисчи маршудунун звеносу. Даш чонукчузунун мастерскаязы – кожуун төвүнүн улусчу уран чүүл тывыжынын үндөзүн. Дача теплицазы найысылалды долгандыр аш-чем куржаанын кезээ бооп болур.

Хүндүлүг муниципалдыг тургузулгаларнын баштыңнары!

Төлээлекчилернин тус чер хуралдарының депутаттары!

Чер-черлерде федералдыг органның төлээлери!

Бөгүн муниципалдарнын боттуң орулгалыг баазанын калбартырынын эң бичи аргазынын кандыгы-даа ажылгатынар ужурулуг. Оларнын боттарын хандырттынарын деңгели районнарнын хөй кезинде 8 хуудан, найысылалда 40 хуудан бичи-ле көвүдөдирин өскертип турар.

Ол № 131 федералдыг хоойлу-

нун күштүг болуп киргени-биле тус чер бот-башкарылгаларынга хамаатыларнын социал кадыкшылын тодарадып турар айтырылгаларнын эң-не улуг кезээне эгелээн. Үндүрүг онаар баазаны улгаттырары – силернин хүн бүрүнүн сорулгаларын – оруктарны, школа мурнунун болгаш нийти өөрөдигени, кадык камгалалынын бирги звенонун, чуртталга коммунал ажыл-агыйын, хоорайларнын болгаш суурларнын чаагайжыдылганын шийтпирлээринге чаа аргалар-дыр.

Муниципалдар бюджеттеринин саң-хөө планнарын күүселдизинге «шыңгы», үндүрүгден эвес орулгаларга элээн чогадыкчы чоокшулаашкынны хандыраар хүлээлгелиг. Долгандыр хая көрүнүп көрүнө даан – акшалар силернин **будуңар адаанда.** Ол дээрге чугаа хевир эвес-тир. Чер орулга кирир ужурулуг. Төнчүзүнде барып, чернин кадастр демдээн, черлер аразын демдектээрин доозар ужурулуг бис.

Бисте ам-даа эгелекчи саналды кирири кырындан бадып турары уламчылавышаан. Шимчевес хөреңгиге үндүрүгүн аңгылаашкын хемчээлин чорудар дугайында айтырыгны федералдыг деңгелде көрүп турар. Чүге ол айтырыгны муниципалдыг эрге-чагырга көдүрбейн турарыл?

Ол-ла **Муниципалдыг тургузулгаларнын чөвүлели** үзел-бодал солчулганынга, тус чер бот-башкарылгаларнын реформазын сайгарып чугаалажырынга, оон иштинде база федералдыг черлерге саналоналдарны ажылдап кылырынга шөлчүгөш кылдыр тургустунган. Боттарыңар бот-тускайлаң болгаш идепкейлиг болуп көрүнөт!

Бистиң хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың арыг-шеверинин дугайында айтырыгга, **хүн бүрүнүн культуразынын стандарттарына** хамаарыштыр. Дүкпү долган кудумчулар, Енисейнин боткалдырар эриктери, бузук сайгылгааннар, бажыңнарнын болгаш подъездилеринин шокарлап каалкан ханалары, үрегдеттинген уруглар ойнаар шөлдери, үрегдеттинген хоорайнын хоочун эди болгаш тураскаалдары – бо бүгү амыдыралывыстың төөгүнүн тураскаалдыг черлеринин болгаш культуранын үнелиг чүүлдерин каржызы-биле үрээнинин чамдык демдектери болуп турар. Муниципалдыг тургузулгаларнын чөвүлелинге, хөй-ниитинин айыыл чок чорук милициязынга, хамааты ниитиле институттарынга бистиң келир үевиске онза айыылды тургузуп турар административтиг таарыштырылга талазы-биле өске девискээрлеринин аргадуржулганын өөренип көөрүн саналдадым. Бистиң хөй-ле айыыл-халавыыс ол-ла назы четпээннеринин кем-херек үүлгөдишкыннерин биле бистиң **тоомча чогувустун болгаш долгандыр культура чок чорукка чаңчыгарынын айылынын** дазылы-биле шөйлүп чоруп турар.

Чоогунда кожазынын, харындаа кожазы херээженнин аргалап турарын, ажы-төлдүн аш-чем чивээнин, хайгаарал чогу бодунун уунда билбээчеп база тоомча чок эрте бээри белен. А оон соонда кажан кеминг чоруктары-биле үскүлөжип келгеш, кем-херек үүлгөдикчилери кайыын тыптып турарын кайгап чугаалажыр бис.

Чоокта чаа участок шагдаалары-биле ужураштым. Олар бистиң кол айылывыс аргалаашкын дээрзин бир үн-биле чугааладылар. Арагага хамаарылгалыг аарыгнын деңгели чыл дургузунда 66 хуу улгаткан болгаш 100 муң кижиге хамаарыштыр ол ортумаа-биле 89 таварылга болуп турар. Чеченчидип чугаалаарга, ол «эмнелге талазы-биле ортумак температура»

дээни-дир. Ортумак Россия көргүзүү 2007 чылда 82,2-ден бичи-ле эвээш.

Эң-не берге байдал Чаа-Хөл, Тожу болгаш Каа-Хем кожууннарда демдеглеттинген, республикада ортумак деңгелден барык 2 катап улуг.

Эзирик бижектежишкын чүс-чүс ажыл кылыр шинектиг эр кижилернин амы-тынын ап турар. Тывада эр кижилернин амыдырап-чурттаарынын ортумак назыны 53 хар. Уруглар безин араганы ижип турар апарган. Бистиң пивога хоойлу-дүрүм барымдаалары ышкаш хамаарылгавыс назы четпээннер арагалаашкынынын өзүлдезинче хуула берген.

Чонун арагалаашкыны-биле демисел – ол дээрге бистиң национал айыыл чок чорувустун айтыры болгаш ол айыылды милиция ажылдакчыларынын болгаш эмчилерин эргезинге арттырбайн, чүгле шуптувустун демивис-биле шыдажып эртер ужурулуг бис.

Ынчалза-даа оларнын хүлээлгелерин бис кудулатпас ужурулуг бис. Кадык камгалап яамызынын ажылында бо чылгы мурнады хөгжүдөр кол чүүлү – дайынчы аргалыг наркология албанын тургузары болур. Хоорай болгаш республика бюджеттеринин дең эргелиг байдал-биле эзириктер сер-

Кризис биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдериңиз калбак делгемнерин кызыгаарлаарыңа чылдагаан болбас ужурулуг дээрзин ол онзалап демдеглээн.

гедир черлеринин тудуун 10 кадар 10 млн. рубльге акшаландыраар.

Бо чылын бир дугаар хөй-ниитинин айыыл чок чорувун милициянын хандыраарынга 70 млн. рубльди үндүргөн. Кызыл хоорай орук-патруль албанынын инспекторларынын 7 ставкаларын алган. Хоорайнын 10 школаларында назы четпээннер херектеринин талазы-биле инспекторларны кириген.

Наркотиктерге удур бир дугаар комплекстиг программаны 30 млн. рубльге акшаландырган. Чыдыг чашпан (конопля) үнген черлерин аңдарар, аңаа хөй чылдыг сиген тарыыр ажылдарны чорудуп турар. Ол ажыл ведомство аразынын комиссиязынын доктаамал контролюнда чоруп турар.

«Хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарны профилактикалаары» деп тускай сорулгалыг программанын акша-хөреңгизи-биле «Айыыл чок хоорай» деп төлөвилелдин боттан-дырылганын эгелээр планнаттынып турар. ГЛОНАСС видеохайгаарал системанын калбартыры, ону чаңгыс аай диспетчер албанынга кожары хоойлу-дүрүм үрээшкынеринге удур элээн оперативтиг таарыштырылганы тургузар ужурулуг.

Чонга айыыл чок чоруктун таарымчалыг эскерин эгидер херек. Кем-херек үүлгөдишкыннин өзүн доктаадып албайн чыда, бис кажанда-даа туризмни, республиканын инвестициялыг сонургалдарын улгаттырар талазы-биле боттарывыстың өрүкөрдүнүп бузурээр планнарывысты боттандырып шыдапас бис.

Хүндүлүг Улуг Хуралдың палаталарынын каттышкан хуралынын киржикчилери!

Чалатканнар!

Энергетика, транспорт инфраструктуразы, тудуг индустриязы болгаш көдээ ажыл-агыйы үр хуусаада бирги черде бооп артпышаан.

Көдээни көдүрери, агроүлөтпүр комплекзин хөгжүдери, чер ажыл-агыйын деткири — бо

хүннерде кризиске удур хемчеглериниң чүгө экономиктиг эвес, а социал угулаанышкынныг хемчеглериниң бирээзи-дир.

2008 чылда тараа культураларынын, ногаа аймаанын база картошканын тарылга шөлдерин улгаттырар аргалыг болган бис. 2007 чылга деңгээрге, тараанын дүжүдү 83 хуу болуп, бир гадан 10 центнерни ажаап алган. Ындыг көргүзүлгени чер ажылдыглар дыка хөй чылдар дургузунда чедип ап шыдабайн турган болгаш сөөлгү 5-6 чылдарда ол бир гадан 6-7 центнер бооп турган.

Бо чылын 22,6 муң га тарылга шөлүнүн кол кезин сугаттыг черлер ээлеп турар. 15 чыл анаа турганынын соонда Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл база Бай-Тайга кожууннарда 4 буга арынга септелге ажылдарын кылган. Бо чайын ам-даа беш арыкты аштап-арыглап септээр.

Республикада мал бажынын саны **1 млн. 400 муң баш** четкен. Сөөлгү чылдарда мал бажынын өзүлдези чылда-ла 3-4 хуу өскөн. Эрткен кыш Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем биле Эрзин кожууннарнын малчыннарынга шыңгы шылгалдалыг болган. Улуг хар база дошталчак одарлар малдын оъттаар черлерин шыа алган. Кыштын берге шылгалдазын эртер дээр

болза, мал чемин четчири-биле курлавырлап белеткээр чугула. Ынчангаш кыштын кандыг болурун догааштырып олурбайн, баш бурунгаар белеткенгени дээр. Бо эрткен кыжын 10,9 муң мал бажы хораан.

Кызыгаар чоогунда кожууннар аразында малга сиген-ширбиин белеткээр МТС эвес болза, чидиргилер оон-даа хөй болур турган ийик. Өвүр кожуун ол комплексти социал-экономиктиг рейтингге тиелээш алган. Оон түннели-биле **Наадым** бир-ле дугаар найысылалга эвес, тилекчи болган кожуун төвүнге эрткени ол.

Дуржулга эки эрткенин херчилээн, ам малчыннарнын кол байырлалын бодунун черинге хүлээп алыр тилекчи кожуун дээр чарыш калбарган. Бо чылын **Наадым Сүт-Хөл кожуунга июльдуң 30-31 хүннеринде** эртер.

Тыванын Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлеринге субсидия бээринин чурумун чаарткан – биче хемчээлдиг арат ажыл-агыйларын каттыштырып улгаттырарынче угуландырган. Ынчалдыр чүгө бодунга өй аш-чем кылып турар биче күчүлүг ажыл-агыйларны, долу күчүлүг бараан бүдүрүкчүлеринче көдүрер үе келген.

Хуу кижиге бараан бүдүрүлгезин өстүрер хамаанчок, мал бажынын санынга эргежок чугула зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг ачыдузаны безин чедирип шыдабайн баар-дыр. Түннелинде мал ажыл-агыйлыг республикавыс Сибиринин көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин рыногунда шуут чок, оон эрткеш, өске регионнарда бодувустун иштиги туруштарывысты алзып алган бис.

Бичежик фермер ажыл-агыйларын каттыштырар талазы-биле Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынын чугула политиказынын база бир шынзыдылгавыс: хууда улуг бүдүрүлгелерин саң-хөө байдалы көскү болгаш аңаа хыналда кылыры чиик. Кооперативтиг ажыл-агыйларга кожууннар

аразынын болгаш регионнар аразынын төлөвилелдеринге киржири белен бооп турар. Чижээлээрге, Красноярскиде садыгже Тывадан экологтуг арыг продукциянын хандырыкчызы болур дижи.

Федералдыг чазактын протоколдуг шийтпирин чедип алыры-биле Россиянын Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы-биле шыңгы кады ажылдап, республиканын 14 ажыл-агыйларын үлөгерлиг ажыл-агыйларнын реестринче (даңзырынче) кирип, немелде **30 млн. рубльди** алган бис.

Бо чылын көдээ ажыл-агыйнын чиг эдин садып-саарар черлерни тургузуп, ону эде кылып бүдүрүлгелерни организаастаары-биле хөреңгини болгаш күштү ынаар угулаар бис. Кожууннарда сүт хүлээп алыр алды пунктуну дамчыткан, Бий-Хем кожуунда ажылдап эгелээн. Чадаана биле Шагаан-Арыгда сүт болбаазырадыр ийи цехти аяктыкан.

Мал ажыл-агыйлыг ыраккы кожууннарда дүк болбаазырадыр база кидис бүдүрер бичежик үшү цехтерни ажылгалга кириер.

Найысылалды долгандыр аш-чем бүдүрүкчүлерин катап тургузар бис дээнивис ам амыдыралда боттанып эгелээн. Июнь айнын төнчүзүнде «Енисей» куш фабриказынын долу бүдүрүлгезин организаастаарынын сөөлгү чадазы төнөр — куш эди бүдүрер цех ажылгалга кирер.

Республикада куш ажыл-агыйына чижилгени тургузарынын чаңгыс оруу – бүдүрүлгени амгы үеде дүштүргөш, куш чемин белеткээр боттуң баазанын тургузары болуп турар. Ол айтырыгны шийтпирлээр-биле тарааны иштинден дилеп, герман болгаш итальян бүдүрүлгелеринин «начинкалыг» технологиялыг инновациязы-биле продукциянын шынарын бедидип, тус чернин рыногунда алзып алган туружувусту катап эгидип, республикадан дашкаар кээп турар барааннардан хамаарылга чок чорувусту тургузар арга биске тургустунар.

Чаарттыган «Чагытай» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези бюджеттин бүгү дөстөринге 5 млн. рубль орулганы кириген. Хөй чылдар эрткенде, бодунун бүдүрүлгезинден акциз чылдазын республика бир-ле дугаар алган. Бальзамнарны, эзиртпес суксуннарны база минералдыг сугну бүдүреринин, бойдустун хайыразын болгаш эм оъттарны, тайга тооруун, мөөгүлери, кат-чимисти болбаазырадыр талазы-биле шенелдеже кириген.

Теплица комбинатынын септелгези уламчылап турар. Кажан комбинат ажылгалче киргенде, бүдүн чылдың дургузунда хоорай чурттакчыларын боттуң ногааазы-биле хандыраар аргалыг апаар.

Россиянын Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынын удуртулганы солушса-даа, партийжи деткимченин ачызында харыл-зааларывысты катап тургузуп, чаа удуртукчунун боду-биле ужуражыр аргалыг болган бис.

Елена Борисовна Скрынник «Көдээниң социал хөгжүлдези» федералдыг программанын акшаландырышкынын кызырары Тывага болдунмас дугайында бистиң шынзыдышкыннарывыска чөпшээрешкен. Ынчангаш бо чылда ол саң-хөө деткимчезинин хемчээли **60 млн. рубль.**

Көдээге ол элээн түн-дүр. Бир эвес чуртталга оран-сава тудуу дээр хергелээр ыяштын өрттөөн амгы бо өрткөн эвээжедиптер чүве болза, аныяк болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер элээн улуг тудуларны кылып ап болур-дур.

Сөөлүгү үш чылда чуртталга тудуу шапкынчаан: 2006 чылда **24 муң дөрбелчин метрни**, 2007 чылда - **33 муң**, эрткен чылын **44,5 дөрбелчин метрни** ажылгалга кириген. Эрткен чылдың көргүзүү 34 хуу болуп, чуртта эң бедик көргүзүг болган. Хууда чуртталга бажыңнарын тудуп ап турары - ажылгалга кирген чурттаар оран-саваның эң-не хөйү болуп, **көдөздө 62 хуу четкен.**

Эде тургустунуушкун чылдарында тудуг индустриясын чидирип, чуртталга тудуун тударының талазы-биле чыдып каап, экономиктиг бурунгаар хөгжүлдениң кол адыры ынчаар-ла кыдыырга барган турган.

Тудуг комплекзиниң кризиске удур уткасын маңаа демдеглекседим. Бир дугаарында, бо адырның (мультипликативтиг) ужур-дузаны, 20 аңгы бүдүрүлгелерге муң хире ажылчын холдар хаара туттунар. Ийде, беби-бум азы уруг-дарыгының төрүттүнүп, өзүп турары көдүрлүп олурар. Ынчангаш демографтыг байдалыныс тудугжулар четтигер ужурлуг! База, үште, кижилер бүрүзүнүн чүткүлү — кандыг-даа сандараашкын үези дивейн, келир үре-салгалын уламчылаары-биле бүгү тала-биле онза үеге дүүшкөк оран-савалыг, бажың-балгаттыг болуру-дур.

Тус чер чагыргаларына мону база катап чугаалаксадым — **чурттакчылыг черлериниң бурунгаар хөгжүлдениң тудуг-суур планы чокка, бүгү тала-биле онзагай социал хүрээлелди тургузуп албаанда, хөгжүлдө канчап-даа болдунмас.** Ынчангаш силерниң бирги базамыңар ол, ийде — ниитиниң болгаш хууда тудугларның чер участоктарының инженерлиг чаагайжыдылганын ажылдап кылыры — база силерде.

Тудуг болгаш чуртталга коммунал ажыл-агый яамызы тус черниң тудуг материалдарының бүдүрүлгезин катап тургузуп, Кызылдың бажың тудар комбинадының цехтерин эде кылбышаан, оң баазыныг чуртталга тудуунун дүрген салып үндүрер кезектерин бүдүрериниң, дугуржулга-биле ажылдап турарларның ажылының шынарын шыңгыы хыналдага ап, өске регионнарның дугуржулгаларын идепкейлиг шенеп көрүп, чуртталга тудуунун чаа программалары дээш федералдыг төптен акша-хөреңгини чедип алырының ажылдарын уламчылаары чугула.

Чадаг-терге чогааткан херээ чок. **Красноярск край, Хакасия, Новосибирск облазы** болгаш **Сибириниң** өске-даа регионнары тудуг, транспорт, энергетика талазы-биле херек кырында эки эгелээшкин саналдарлыг бооп турар. Калмыкияда энергияның немелде альтернативтиг үндөзүннөр талазы-биле солун чөвүлелдер бар-дыр.

Оларның ажылдап кылган эки эгелээшкиннерин бистер бодувуска шиңгээдип албышаан, кожа чыдар регионнарда боттарыныстың арга-сүмелеривис-биле дидим үнер ужурлуг бис. **Боттарыныстың чегей деп санап турарывыс шаавыстың, бүдүрген барааннарыныстың, хандыргавыстың дугайында шын эвес даап бодаашкыннардан адырлыр ужурлуг бис.**

Бистер Хакасияның Аскиз районунун малчыннарынга, Москва чоогундан келген экстремал-туриске, Красноярскиден экология талазы-биле эң-не арыг продуктуларны үнелеп билер хамаатыларга, бүдүн делегейде хөөмейни сонуургаар чоннарга, сайзыраңгай цивилизацияның төлээлеринге көшкүн культураның демдектери —

кидис өг, амыдырал-чуртталгага херек тыва эдилелдер, ажыктыг дериг-херекселдерни, онза чараш болгаш бедик шынарлыг белек-селек аймаа дээш, өскени-даа олар бүгүдө сонуургадыптар чүүлдеривис бар дээрзин шыны-биле чугаалап болур бис.

2009 чыл бо талазы-биле эң эки чыл болган. **Москва, Хакасия, Красноярск край-биле** кады ажылдаар дугуржулгаларны чедип алган бис. Ында ведомство, хөй-ниитиниң каттыкчылыгынары, бот-тускайлаң ажыл-агыйжы субъектилер болгаш организациялар денелинде тодаргай планнар болгаш дорт харылзааларны сайзырадыр ажыл эгелээн.

Бо бүгү документиленниң кол утказы — регионнарның эрге-чагыргаларындан чоннуң сайгарлыкчы чоруунга быжыг магадайлаңды бээри. Губернаторнуң денелинде бо бүгү чүүлдерниң «ногаан оруу» ажыттыг деп болур.

Ам чүгле бистин сайгарлыкчыларывыстан хамааржыр: Москва-ның сайгарлыкчылары-биле кады бир деңге демниг ажылдаары, Тывадан арыг продуктуларны доктаамал үндүр сөөртүп, Красноярск хоорайга ону садар садыг черлерин ажыдып, аңаа саарылганын организастаары, Хакасияга садыг-төлөз черлериниң инфраструктураларын катап ажыдып, оларны хөгжүдери дээн чижектиг сорулгаларны олар херек кырында боттандырап ужурлуг. Туризм индустриясында кады ажылдажылга бо чылдан эгелеп хөгжүп эгелээр магадайлаң бар. Чүгүл, чүгүл «Скифтерниң алдыннарын» көрүксээн кижилер бо чайын Тываже кээп болурун шийттирилди-биле чугаалап болур, чүге дизе авиашугумнар-биле доктаамал аргыжылганы катап тургусканы маңаа улуг идигни бээр.

Бистин кады ажылдаар сибиржи партнерларывыс **Тываны дамчытыр Моол болгаш Кыдат-биле харылзааларны тургузуп болурунга белең.** Моол-биле чаңыл болган ийи таланың быжыг харылзаалары бүгү Россияның даштыкы чурттар-биле политиказының бир дөмөй кады ажылдаар агым аайы-биле туттунуп турар.

Тыва дээрге Хакасияның болгаш Красноярск крайның Азия-оожум океан регионунун чурттары-биле харылзажыр ала-чайгаар тывылган улуг эрттирилге хаалгазы болганда, маңаа киржир сорулгалыг регионнар Хандагайты-Боршоо хөй талалыг делегей чергелиг каайлы эрттирилгезиниң инфраструктурасын хөгжүдеринге боттарының үлүүн кириеринге белең бооп турар.

База ол ышкаш Абакан—Абаза—Ак-Довурак регион оруунга федералдыг эрге-байдалды тыпсырынга Хакасия изиг күзелин илередиң турары бо айтырыгга хамаарыштыр бистин туржувушту төпке камгалап, быжыктырып турарын айтып каайн.

Хүндүлүг депутаттар!

Тудуг, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткири, экономиканың сайзырал-хөгжүлдө, күрүнениң социал магадайлаңы, регионнар аразында кады ажылдажылгалары — бо дээрге кризиске удур кылыр хөй хемчеглерниң чүгүл бир кезээ-дир.

Оларны амыдыралга боттандыраары — бистин бир дугаар ээлчегде турар кылыр ужурлуг сорулгавыс-тыр. **Мээң көрүжүм-биле, оларны чедишкенин кылдыр күүседиринге эң-не чугула херек ужурлуг негелделеринге доктаап көрейн.**

Бир дугаарында. Боттарыныстың шаавыс-биле чурттаарындан,

камныг чорууустан, кадыг-ширин экономияның болгаш саң-хөө талазы-биле чарыгдалдарның шыңгыы сагылга-чурумундан хамааржыр. Саң-хөө сандараашкынының үезинде оон мурнунда планнап алган турганывыс күрүне ажылдакчыларының акшашалынын өстүрери бо байдалга дүүшпейн барганын барымдаалап, ону өстүрерин соңгаарладып каан бис. Ол хемчегни алган соонда, бир чылда ниитизи-биле **7,8 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгини камнап алган бис. Ол акшалар-биле шко-лачыларның чиир изиг чемин, чединмес улуска “социал хлебти” организастаарынче чорудар бис.**

Башкарыкчы тургузулгарга автотранспорт, командировка чарыгдалдарын таарыштыр эвээжедир ужурлуг.

Бюджет сферазынга — чаа ажыл-телевиниче шилчиинде кончуг кичээнгейлиг болгаш оваарымчалыг болуру күзениң. Ажылдакчыларның материалдыг байдалын баксыратпайн, оларның кылган ажыл-хөреңгини аайы-биле бээр акша-хемчеглерин эптиг-чөптүг ажылгаарын хандырап.

Өнчү-хөреңги комплекзиниң дөгөрезин, орулгаларның бар үндөзүннөриниң инвентаризация-даңзылаашкынны чорудар.

Субсидия, дузаламчы болгаш өске-даа акша төлевирлерин шыңгыы хынаар. Социал дузаны, шынап-ла, аар-берге байдалда турар улуска бээр ужурлуг.

Ийи дугаарында. Бүзүрел болгаш идегел. Экономиканың сандараашкыны эвес, а ынаынш, бүзүрел, идегелдиң сандараашкыны оон-даа артык коргунчуг бооп турар. Банкылар сайгарлыкчыларга бүзүрөвейн турарындан оларга кредит-чээлилерни бербейн турар. Сайгарлыкчылар күрүнеге бүзүрөвейн, өртектерни кара туразында өстүрүп турар. Күрүне сайгарлыкчыларга, бизнеске бүзүрөвейн, оларга амыр-дыш бербейн турар. Чурттуң бирги удуртукчуларының безин хыналда чорудар органның хыналдаларын соксадырының дугайында сүмелери түңнел чок болуп турар.

Чижек кылдыр алырга, “Чагытай” ККБ-зи болгаш “Енисей” куш фабриказы быжыг бут кырынга туруп албайн, саң-хөө, чээли талазы-биле орта, таптыг санажып чадап турда-ла, янзы-бүрү инспекциялар боттарының “базышкыны”-биле оларны черже кири таптап туруп берген. А кажан Арбитраж суду оларның чорудуп турар хыналдаларын хоойлу-дүрүмге дүүшпейн турарын тайылбырлаарга-даа, Саналга палатазы тура дүүшпейн, янзы-бүрү чылдагааннарга даянган, ревизия-хыналдаларны соксаал чок чорудуп-ла турар-дыр.

А ниитилел банкыларга-даа, сайгарлыкчыларга-даа, эрге-чагыргага-даа бүзүрөвейн турар.

Экономикага ажыктыг янзы-бүрү рынок механизми хөй-ниитиниң харылзааларынче шилчил турар апарган. Соңгулда кампанияларында акша-хөреңгиниң багай салдары дээп, агитация хемчеглери чоннуң үннерин акша-биле садып алыры-биле кызыгаарлаттынып, хөй-ниитиниң үрелип сандараарына чедирип турар.

Шак мындыг байдал кризис үезинде моон-даа соңгаар баксырап болгу дег. Ынчангаш бо үеде бис бот-боттарыныска-даа, ал-бодувуска-даа **сеткиливиен хүндүткелди** катап эгидер үе келген. Шупту чүвени акша-биле садып ап болур дээн чижектиг будулгаазының бодалды бодувуштуң мээ-медереливиен шуут уштуп унуткаар ужурлуг бис. Шак мындыг

шын болгаш чөптүг быжыг туруш 2010 чылдың келир үениң парламент соңгулдаларына идегелдиг болуп артар ужурлуг.

Республиканың Конституциязы федералдыг хоойлужулга-биле карышкак айтырылгалыг бооп артып турар. Ол дугайында дүүн чаа Россияның Конституция суду база айтып, шак мындыг карышкак чүүлдерни узуткаарынче регионнары кыйгырган. Аңаа хамаарыштыр Конституция комиссиязын дарый тургузары чугула бооп турар. Шак мындыг хоойлу төлевилелин ийи чыл бурунгаар республиканың Чазаа кириген турган.

Ам бисте парламентиниң палаталарының удуртулганы-биле туржувуштуң дугуржулганы бар болгаш кыска хуусаада хоойлуну хүлээп алыры эргежок чугула.

Мээң бодап турарым-биле алырга, ол ажылдың денелинде республиканың күрүне эрге-чагырганың структуразының эң таарымчалыгының дугайында айтырыгже кичээнгейни угландырап болза эки. Бо хүнде Россияның шупту регионнары ийи палаталыг парламентиен ойталап турар. Ону үе болгаш экономиктиг таарымчалыг чорук албадап турар.

Экономиктиг кризистин байдалында ийи палаталыг хурал Тывага бодунуң быжыгып доктадыр ролон ойнаан. Устүкү палата херек кырында республиканың чонунуң съездизин төлөзлөп болуп турар. Ында идепкейлиг, хамааты туруштуг, езулуг ат-алдарлыг кижилер чыылган. Ынчалза-даа ийи палаталыг структура Улуг Хуралды чарыгдалдыг болдуруп турар болгаш шийттирлер хүлээп алырынга аар болуп турар.

Чаңгыс палаталыг хуралче шилчилер аргазын чугаалажып көөрү эргежок чугула деп санап турар мен, барымдаалап көөр чүве болза, ол чаа схема парламентиниң чаа чыжыгына ажылдап эгелээр.

Ол саналды хүлээп алырын кызыдып көрүңер, бир-ле дугаарында, республиканың сонуургалыгга дүүштүр. Силерниң улуг күжүңер негелделиг болурунга бүзүрээр мен. Тодаргайлаарга, хөй-ниити палатазын болгаш консультативтиг органның тургузарына.

Бүзүрелди тургузары — кризисти ажып эртериниң кол туруштуг негелдези. Эрге-чагырга харысгалыг болгаш билдиг хөдөлири албан. Кижиге тодаргай билишкени турары албан, күрүне структуразы бүрүзүндө, оң ачы-дуза стандарттарындан чүнү манап болурун, дүрүмге дүүшпес хөдөлишкенин болгаш шийттирлеринге канчаар удурланып болурун аргазын билген турар. Ону административтиг реформаже болгаш коррупция-биле демиселче угландырган бис.

Социологтуг айтырылгаларың түңнелин талазы-биле алырга, Тываның он чурттакчызының бирээзи-ле республиканың эрге-чагырга органнындан коррупция болгаш тус чер бот-башкарылга органнының ажыктыг эвес ажылы-биле демиселди манап турар (10 хуу), а федералдыг органнындан — үндүрүп берген акша-хөреңгиге контролду тургузарын (10 хуу).

Ажык болгаш көскү информацияның байдалы турда, чүгүл ынчан бүзүрел тургустунуп болур. Херек кырында ундаралдан болгаш «бөрт октаарындан» кончуг ырак, шын информация херек.

Кижилерге бистин кризиске удур хөдөлишкениннөриниң утказы болгаш ужур-дүрүмү билдингир турары албан. Тайылбыр ажылын аңгы-аңгы шөлдерге чорудар херек — хөй-ниити сөзүн дыңнаар,

хөй-ниити черлеринге хүлээп алышкыны чорудар, үнүүшкүнүг десантыларны, республиканың болгаш кожууннарың массалыг информация чепсектеринге, ылангыя кожууннарың, Интернеттиң аргазын калбаа-биле ажылгаар.

Бо херекке массалыг политиктиг партияларның, бүгү денелдин депутаттарының, хөй-ниити организацияларының деткимчезинге бүзүрөп турар бис. Кым бодунуң албан-хүлээлгезиниң талазы-биле азы чүрээндө бердингени-биле кижилер дээш ажылдап чорудар.

Үш дугаар негелде — ниитилелди сырый каттыштыраары болгаш тургузарының ниити угланышкыны.

Бо хүнде эрес-дидим маадырларның, сагыш-сеткилдин чараш туржунуң, чидиг, эки медээлерин чок болуп турары билдинип турар. Четпес чүүлдер шупту талазындан бөлүү-биле сөктүп кээп турар, ол кижиниң бодунуң күжүңге болгаш келир үезинге бүзүрелин үрөп турар.

Бо чүүлдерден кижилер турупкан, олардан чалгаарай берген, ынчангаш оларга буяныг, чырык, бот-боттарын каттыштырып турар херектер, акциялар кижилерге херек апарган. Ынчангаш хүрээлерни катап тургузарына, ачы-дуза дузаламчы хереклеттинип турар уругларга дузалаарын, төрөөн хоорайларынысты, суурларынысты, кудумчуларынысты ногаанчыдарын болгаш чаагайжыдарына киржир кыйгырылгаларны деткиринге беленин болгаш мындыг күзелин илередиң турар апарган.

Хөй-ниитиниң чагыы чаңгыс эпче апарганы илдең туруш-тур. Эрге-чагырга аңаа таарымчалыг хамаарылганын илередири албан.

Кол болуушкуннар Аныяктар чылы — Россияның составына Тываның каттыжып киргениниң 65 чылы болгаш найысылалыныстың 95 чылы, бистин алдарлыг чаңгыс чер-чурттуузу, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң Кубогу дээш киржикчилериниң составының талазы-биле деңнээр чүве чок хостуг хүреш талазы-биле делегей маргылдаазы, республикага Красноярск крайның хүннери, Улуг Тиелгениң юбилейинге белеткел — чаа планнарже угландырган чүүлдер, бистин үениң алдарлыг кижилери, бистин төөгүсүккө төлөптүг болурунче чүткүлү-биле биске көскү үлеер-чижээп көргүзүп, сырый каттыжары болуп, аныяктарның патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгенин тодаргай угланышкыны тургустунар арганы бээр, республиканың инвестиция сонуургалын көдүрө болгаш ол Тываны суртаалдаар талазы-биле ажылдың системазының кол звенозу болуру албан.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым!

Берге үелер ниитилелди бир-ле болза, сырый каттыштырап, бир-ле болза, бузар. **Бистин сорулгавыс — Тываның чурттакчылары бистин планынысты болгаш хөдөлишкениннөрини хүлээп алган турар кылдыр ажылдаар бис, шупту бергелерни бистер кады ажып эртер болгаш кризистен быжыккан кылдыр үнүп кээр бис.**

Сорулгалар салдыгган, мурнады хөгжүдөр чүүлдер билдингир. Туруштуг болгаш кызымак ажылдаар херек.

Чедишкениннеге, эки ажыл-херекке идегелдиг, бүзүрелдиг болуңар!

Кичээнгейиңер дээш четтирдим.

2009 чыл, июнь 9.

Чылдар болгаш кижилер

ЭЖИМГЕ МӨГЕЙИГ

Чечен-оол Иванович, 70 харлаан нүүрүндө кыска сөстү бараалгаттым.

Барык 60 чылдар дургузунда эки-бак чок эдержип келдивис.

Туран болгаш Кызыл школаларына өөренип турганымысты кайын уттур ийик мен. 1975 чылдың сес айда Москвага эртем-билиг чедип алыр дээш аш-чем үлетпүрүнүн технологтуг институтунга (амгы үеде академия), мен Москваның В.Г. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институтунга (амгы үеде Россияның экономиктиг академиясы) шудургу кызып дужаап киргеш, аңаа өөрөнгөш, доозуп алдым.

Байырлал санында меңээ белек кылдыр хөйлеңнер өргүп турганын уттундурбас. 1960 чылдың он бир айда ачаң хөөкү «кызыл-дустай» бээрге, найысылалдан ужуп кээп, чечнелген Улуг-Хемниң доштарын өскээр эжип тура, хемелеп кешчик бис.

1963 чылда институтту чедишкенин дооскаш, тараа культураларын болбаазырадыр талазы-биле Тывага бир-ле дугаарында инженер-технолог эртемни чедип алган кижиге болгай сен. РСФСР-ниң тараа продуктулар эргелелинге кол инженер болуп ажылдаары-биле сени чоруткан. Диплом ажылыңның темасы «Тывага элеватор, дээрбе, комбикорм бүдүрүлгелерин тудары». Ону камгалааш, «кончук эки» деп үнелелди алган сен. Ол үеде Тываның тараа продуктулар эргелелинге чаңгыс-даа тускай эртем-

ниг кижиге чок турган.

Баштай республиканың казаа-даа, нам обкому-даа сээң комбикорм комбинатын тудар дугайында саналыңны шоолуг деткивизнер. Москвага сургакчылап чорааш, Россияның Тараа продуктулар яамызынга даргалар-биле сүмележиримге, «Тарааңар бар-дыр, комбинат тудар үнөр келген-дир, экономиктиг санаашкыннардан кылып экелинер, деткир бис» дээн. 1968 чылда Россияның Казаа «Тываның улус ажыл-агыйын хөгжүдөр талазы-биле тускай хемчеглерни» ажылдап кылып турда, Тывага Россияның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы баштаан бөлүк чорда; ол-ла айтырыгы база каттап-ла саналдаан сен. Хуралга киришкен Воронов дарга чанында орган Тока-биле сүмөлөшкен соонда: «Шын санал кирип тур, тараа-зын 500 километр черге апаргаш, оон далган аймаа, комбикорм сөөртүп турар, ынчаарга кайын боор, артында-ла мал ажыл-агыйлыг улус, ол кижиниң саналын кирип каалыңар» — деп дузалакчызынга даалга берген. Оон соонда Россияның Казааның шийтпири-биле ол тудугнуң төлөвилелин Новосибирск хоорайга кылган, ынчан 1973 чыл турган.

Белен чүве кайда боор, бергедээшкенин сенээ таваржып турду. Бир дугаар бергедээшкени ол тудугну кылып чорудар тудуг организациязы тывылбастаан. Адак сөлүндө Россияның Сайыттар Чөвү-

лелинге кирип, тудугну «Көдээ тудуг» трест тудар кылдыр шийтпир-ледип алган сен. Оон соонда дериг-херекселдер дээш улуг ажыл эгелээн...

Далган дээрбезиниң тудуу чоорту шуудап, 1975 чылда ажыл-лалга кирген. Кызылда дээрбе бажыны онзагай чараш көстүп турган. Ол дээрге сээң кызымак күжүнүн түңнели. 1993 чылда «Тываның хлеви» деп хлеб заводтарының каттыжышкынының удуртукчузунга соңгуткан сен.

Кризистин болгаш рыноктуң кончук берге үезинде чурттап, амыдырап турарымысты билир сен. Ажыл-агыйлар сандараан, чоннуң амыдыралының деңгели куду баткан. Улуг бүдүрүлгелер, фабрика, заводтар хагдынып, продукциялар бүдүрери эвээжээн. Россияда комбикорм заводтарының хөй кезин хагдыган.

Хөй-хөй чылдар дургузунда даасканы херекти ак сеткилдиг күүседип, бодунуң чогадыкчы, чаартыкчы саналдарың кирир дээш бүгү-ле билиң, күжүң, аргадуржулганың үндүрүп келдиң. Сээң үрө-түңгелдиг ажылыңны казаа бедии-биле үнелеп көргөш, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты сенээ тывысты.

Бүдүрүлгө-үлетпүр ажылдарыңдан аңгыда, коллективтин, хоорайның, республиканың хөй-ниити ажылдарыңа идепкейли-биле кирип келдиң. Институт доос-

каш келиринге, Кызыл хоорайның эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи — Сайгарылга баазаның комсомол организациязының секретары кылдыр соңгуп алганнар. Аңаа үш чыл ажыг ажылдадың. Оон соонда сес чыл иштинде республиканың тараа продуктулар эргелелиниң болгаш сайгарылга баазаның каттышкан партия организациязын удуртуп-баштадың, намның Кызыл хоорай комитетиниң бюро кежигүнү база турдуң. Он сес чыл иштинде Республиканың агроүлетпүр ажылдакчыларының область комитетиниң президиум кежигүнү болуп, көдээ ишчилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле ажылдарга кирип келгеш, «Профсоюзтарның тергини» деп хөрек демдээниң эдлекчизи болган сен.

Республиканың информация болгаш парлалга, журналистика ажылдарыңа база идепкейлиг кирип, чугула саналдары киригиледиң. Эң ылаңгыя тыва чоннуң национал хевирлиг ус-дарган, уран-шевер кылыгларың үлетпүр үнденин кылдыр тускай бүдүрүлгелер кылдыр организастаар талазы-биле тускай саналдарың авторларың болгаш деткичилериниң бирээзи сен. Сээң дугайында «Шын», «Тувинская правда» солуннарның арыннарыңа хөй чүүлдерни парлагылаң. Хостуг үелеринде солуннарга шүлүктөрүң болгаш чечен чугааларың база парладып турдуң. Ажылчың чон дугайында

бижээниң «Иениң чүрээ», «Тараа чыттыг холдар», «Дириг белек» деп чечен чугааларың тускай чарлаан конкурстарга шаңналдыг черлерни алгылаан. Сээң «Тыва кыстың хүлүмзүрүү», «Азастың аялгазы», «Тарлаг хемим», «Челээш», «Чаңгы» деп шүлүктөрүңгө ырлар бижиттинген. Тываның үлетпүрүн болгаш көдээ ажыл-агыйын канчаар хөгжүтсе экил деп айтырылганы сен Россияның төп журналдарыңа болгаш эртем-практиктиг конференцияларыңа санал-оналдарың хөйүн бердиң, «Россияның үлетпүрчү болгаш хууда ажылдыгларының» эвилел кежигүнү сен.

Республикада үлетпүрүнүң болгаш экономиканың дугайында тода санал-оналдары берип турганың дээш, үлетпүрге хөй күш-ажылчы дуржулган дээш «Международная реальная экономика» деп делегей академиязының кежигүнүңгө хүлээп алгаш, оон Президиуму «Академик» деп хүндүлүг атты сенээ тывыскан.

Хөй чылдарда чедишкениң ажылдап чорууруңа уругларыңның авазы Чечекмаа Дмитриевнаның үлүг-хуузу улуг. Урууң Алена, огулң Орлан — дээди эртемниг специалистер, керич Чойгаана — сураглыг «Саян» ансамблдин балет артизи. Ийи уйуктарың омак-хөглүг, кадык-шыырак өзүп турлар.

70 харлааның-биле, күжүр эжим!

Д.ТИНМЕЙ.

Наадымга уткуштур

ЧЕРИМ-ЧУРТУМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Кижиниң өскөн-төрээн чери дег эргим, чоок чүве кайда боор. Мен чаа солунуң номчурумда баштай ажып, шүптүзүн кырындан көөр мен. Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга деп сөстөр чоруур болза, караамга дораан илдигер, оон эгелеп номчааш, чедишкениңгө өөрүп, четпестерге хомудаар мен.

Март 26-да үнген «Шын» солунда С. Монгуштуң «Бирги черде — Сүт-Хөл» деп материалында кожууннарның социал-экономиктиг хөгжүлдээниң рейтингизиниң түңгелдерин үндүргөн, бирги черде Сүт-Хөл кожуун болганын номчааш, дыка-ла өөрдүм. 2009 чылдың Наадымы ол кожуунга болурун Кызылда чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларыңга телефон дамчыштыр долгал, өөрүшкүмнү илередиң-даа турдум.

Тозан чылдар үезинде колхоз, совхозтар дүжүп, мал бажы кызырылган соонда-даа солун-сеткүүлдерден номчуп көөрүмге, Сүт-Хөл чону малдың чаш төлүн өске черлерден дээр бектик деңгелге камгалап ап, малының бажын чидириг чок өстүрүп турарын билип ап чордум. Ол черге мал чудаан деп чүве-даа дыннап көрбөз мен.

Мен бодум кара чажымдан тура, мал аразыңга өскөн, билип келиримге-ле мал соондан халып чоруур кижиге болган мен. Бичии шаамда мээң кол-ла ажылым — хөй кадарары. Ол үеде 7-8 харлыг кижиге шыырак кадарчы болур чүве. Школаже өөренип кирер мурнунда база дыштанылгалар үезинде өөвүстүң хоюн чаңгыс мен кадарар турган мен. Кыштаавыс Кызыл-Тайганың Ишкениң талазында чарыктарда Сел-Чарык, Сарыг-Хая, Оргу-Шөл деп черлерге турар. Чазын, күзүн Бел-Бажыңга, Чес-Булуңга, Инек-Дашка, чазын Устүү-Ишкениң чайлагарыңга хөй кадарып өстүм. Ам санап олураарымга чылда 8-9-даа каттап көжөр турган бис. Кыштагдан бел бажында Ортен-Өдек деп казаавыска келир

бис, оортан Чес-Булуңнуң адаккы агымында чуртувусче, оон соонда кажаа даштында Дугайга азы Ортаа-Талга көжүп келир бис. Оонна Ишкениң чайлагары үнө бээр турган бис. Алдыы-Чайлаг-Шөл, Ак-Даш, Хүүректин-Аксы, Ортен-Арыг деп ногаан оот-сигениң чайлагарга чайлаар турдувус. Сөөл-зүредир Устүү-Хадыңныг, Ээр-Каы-Аксы, Чамзылыг-Аксы ынчаар чайлагарлап үнөр. Чазын кончук изигде оот-сиген каңдап, мал аал чоогун са басып кааптарга, ачам Алдыы-Хадыңныг бажыңче көже бээр кижиге. Ол хемчигештиң иштинин дожу чазын-даа эривес чер. Кезек болгаш, каттап Ишкениң умжунга келир. Күс чоокшулап келирге, өөрөнгөн мал боттары-ла шынааже дивырылжып, хемни куду бадып туруп бээрге, арай деп дозуп алыр чүве болгай. Оонна шынааже көжүп киргеш, кажаа даштыңга кээп хонуп алыр, кажан тараа ажаап кааптарга, кажаа иштинде чуртувуска хонуп алгаш, оон соонда кыштагже үнө бээр турган бис. Одар солуп тургаш, малды семиртип алырга, кыжын мал чудава.

«Кажаа ишти», «кажаа дашты» деп чүүлду тайылбырлап көрейин. Инек-Даш шөлүңгө тараа тарып алгаш, ону мал-маганга чиртпези-биле Хемчик арыындан Кызыл-Тайга белинге чедир өреге бүрүзү кажааны улаштыр тудуп-тудуп чоруй баар. Ону арбанның өрегелеринге хуваап, хемчээп бээрге, чыраа кескеш, шарыларга чүдүрүп, онааган черинге өг-бүлө бүрүзү кажаа тудуп алыр турган. Ынчангаш өреге бүрүзү кажаалыг болур. Инектерниң угаанны аайлыг эвес, кажаа иштинде үнгөн оот-сиген эки шынарлыг деп билгеш, чыраа кажааны хөрээ-биле чыпыштыр басып тургаш, бир-ле черден чирип алыр. Кажааның ээзи ону каттап быжылгап септээр.

Бо шагда «мал чудаан, мал чеми четпээн» дээр чугаалар-ла хөй. Мээң кадарчылап чораан-үемде

ындыг чугаалар кижиге дыңнаваз болур чүве. Ачам бир улуг сараат сигени белеткеп алыр, ону шала күжү баксыраан инектерге төрүүр чоокшулай бергенде бээр, а чаш анай-хураганга оотка киргизеге дээр баглап бээр чораан. Мал колдуу чер ооттап кыштаар. Ол үеде малды фронтже колдуу хөйү-биле берип, план күүседип турган болгаш мал бажы эвээш турган. 200 хире хөй, өшкүлүг, 10 хире инектиг болза, ортумак шыырак кижиге санадыр. 20-30 шээр малдыг, 2 саар инектиг, бир айттыг кижини ядыды деп санаар чораан. Ындыг улус чазы үеде хөй малдыг улустан азы дөргүл-төрелдеринден инекти ачылап алгаш, чазыны өттүр саап, ааржы, саржаан белеткеп алыр. Чаа өг-бүлө туткан аныяктар төрелдеринче аалдаар, оларның берген мал-маганын кызып өстүрүп, мал кылып алыр. Бичии чаш уругларың эдерткеш база аалдадыр. Хемчик улузу кедергей дузаарга, экиргек, бот-боттарыңга дузалажыр, кончук биче сеткилдиг улус-ла болгай.

Сүт-Хөл девискээрин мал азыраарыңа кончук таарышкан чер деп болур. Бедик дагларында шээр малга тааржыр кадар оут элбек. Дагга кыштаан мал чудаваз, кыш чылыг, кадыр мээстерге хар чуга болур, хат харны чоогаларже хөртүктей шаап кааптар чүве. Ынчангаш каяа-даа чорааш, черниң бедик, чавызын көрүп, бедик даглар көргөнимде бо черге хөй кадарар болза, кончук тааржырдыр деп үнелээр мен.

Бирги класс дооскан чылымдан эгелээш, ачам-биле Инек-Даш шөлүңгө тараа тарыыр турган бис. Мен айт бажы мунар, а ачам андазын тудар. Тарааны чажып, илииртеп, күзүн чулуп, сноп баглап-даа шаамга кирген. Ачам дөрт дөрбелчин шөлдүг, аңаа дөрт аңгы тараа (чинге-тараа, ак-тараа, арбай, сула) тарыыр турган. Эки сугарып чайлаар болгаш, күзүн дүжүт

кончук эки болур. Келир чылдың үезинин уургайларга уруп алыр. Чамдызы Улеерлиг станцияда (амгы Тебе-Хая) дээрбеге далган кылдыр тырттырып алыр турган бис. А күзүн бир кезек кижиге тараа алгаш, Өвүрдөн дустаар. Ындыг хевирлиг, боттарының кызыл күжү-биле амыр-дыш чок ажылдап, кандыг-даа акша-көпөк чокка малын азырап, тараанын тарып, тодуг-догаа чурттап-ла чораан чүве болгай. Кара чажымдан эгелээш, школа дооскуже төрөөн черимниң кайгамчык каас-чараш бойдузун магадап, аңаа эргеленип, бедик Кызыл-Тайганың, улуг Ишкенинниң кадыр мээстерин одуртуп, дээрде шаштыккан дег бедик сыннарын кыр-ладыр хөй кадарып, арыг агаарын хөрек долдур тынып, чечек-сигенин сүзүп, андаштанып, кат-тооруун чыып чораанының ачызы — улуг дыка ааржы-аржык чокка чурттап, сезен хар чоокшулаан назынымда безин кадым чүгээр чорууруңуң ужуру ол боор деп бодап чоруур мен.

Ам Сүт-Хөл чонунга республиканың мурнакчы малчыннарын, удуртукчуларны, аалчыларны Наадымда хүлээп алыр деп улуг үүлө таварышкан-дыр. Ол амыр эвес, берге, хөй күш, арга-дуржулга, тура-сорок негеттинер улуг харыс-салга. Ындыг улуг харыс-салганы хүлээнип алган болганыңарда, кожуунуң бүгү чурттакчылары бут кырынга туруп, ажыл-ижиңерни бедик деңгелче улам көдүрер болган-дыр силер, чаңгыс чер-чурттугларың. Чурум-сагылганы бедик деңгелге тудуп, арага-дары ижер, оор-суук кылыр багай чоруктарың шуут чидирип, «сүт-хөлчүлөр шыдаар» деп чүвени көргүзүңер.

Шаг-шаандан тура, Сүт-Хөл мөгелер чурту, чүгүрүк айттар чурту деп чоргаар ададып, республикага мөгелеривис-биле, чүгүрүк айттарывис-биле алдаржып чордувус. Чижээ, бистиң кожа-хелбээ

чурттап чораанывис мөге Донгак Дыржык Кызылга шүглүп, ачамның Челер-Доруу эртип-даа чораан. Ынчангаш ачамны «Челер айттыг Халбын» дижири турган.

Сүт-Хөл дээрге ат-алдарлыг мөгелерниң, эртемденнерниң, чогаалчыларның, артистерниң чурту. Сүт-Хөл күдээлеринде безин ат-сураглыг кижилер хөй. Оларга: Маныгы огул Чымба, Тыва областың Күүсекчи комитетиниң даргазы чораан; М.Мендуме — Тыва АССР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң даргазы чораан; Л.Чадамба — чогаалчы; Р.Кенденбиле — композитор; Ю.Кюнзегеш — чогаалчы; А.Танов — композитор; И.Лопсан — кооператив-садыг шугумунуң үндөзлөкчизи; Ю.Шырап — 50 чылдарда ном үндүрер черниң директору чораан; амгы үеде Кызылда чурттап чоруур 81 харлыг Көрей дайынының киржикчизи А.-Х. Куулар болгаш өске-даа билдингир кижилерни адап болур.

Назы-харым улгадып, чер-чуртумче баарым эвээжээн. 2004 чылда Устүү-Ишкенин Чайлаг-Шөлге малчыннар байыры эрттирерде ол чер чурттуг кызылчыларны чалаанының ачызында дыка үр барбааным Ишкенимче чедер аргалыг болган мен. Эрткен чылын мээң эң баштай билиг алган эргим школам Кызыл-Тайга ортумак школазының 70 чыл болган юбилейинге чалаткаш, аңаа база баар аргалыг болдум. Ам улуг Наадым чер-чуртумга эртер болганда, күзөлдүм-биле өөрүп баар мен.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларың, Силер бүгүдөгү эң-не экини күзеп, Наадымга бүгү күжүңер-биле белеткенип, келген чонну төлөпти-биле уткуп алырыңарны күзөдим.

Дырбак КУНЗЕГЕШ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

Кызыл хоорай.

Айтырыңар — харыылап берээ...

Ие капиталынга хамаарыштыр...

Россияның Чазаа ие-чашты болгаш өг-бүлени деткир сорулга-биле 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп төрттүнген ийги база ооң соондагы төл дээш ие капиталын 2010 чылдан эгелеп тыпсыр дугайында хоойлужуттунган документини хүлээп алган. Оон бээр барык-ла 2 чыл оранчок ашкан. Чурттуң Президентинин салган сорулгазы — Россияның демографтыг байдалында чоннуң чайгаар өзүлдези бедип, бурунгаар хөгжүлделиг болганын демдегеп турар. Бистиң республика-выска хамаарыштыр алыр болза, совет-даа үеде чаш уругларның төрттүннеринин талазы-биле мурнуку одуругларга чоруп турган болгаш ол көргүзүг талазы-биле ам-даа бажында бис. А ие капиталынга хамаарыштыр, деткимче акшаны эргежок чугула херегеп турар өг-бүлелерге берип эгелээнин билер боор силер. Ынчалзажок ук деткимчени ипотека чээлизи-биле чурттаар оран-сава айтырыштыр шийтирилеп турарларга, бажың садып ап турар азы ипотеканы алган өг-бүлөгө өрени төлээр кылдыр берип эгелээн. Ам редакцияның адресинге келген чагааларны номчукчуларга таныштырып, аңаа Россияның Пенсия фондузунуң Тывада салбырының специалистери кандыг харыыларны бергенин сонургаалыңар.

«Мен 2010 чылдың февральда чиигээр мен. Үш уруглуг мен, оларым — улуг класс өөреникчилери. Эң улуу 2011 чылда школы доозар. Ам чиигээш, ие капиталын уругларым өөредиринге ажыглаар деп бодап турган кижини мен. Чамдык кижилер 2010 чылдан ыңай божан иелерге ие капиталын алыр сертификатты бербес дээр, ол шын бе?»

Ч.С. ХЕРТЕК,

Бай-Тайга кожуунунуң Бай-Тал сууру.

ХАРЫЫ: — Россияның Чазааның «Ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнө деткимчезинин немелде хемчеглеринин дугайында» 256 дугаарлыг Федералдыг хоойлузу 2007 чылдың январь 1-ден ийги азы ооң соондагы-даа уруг төрттүнген (азырап алган) өг-бүлелерни деткир сорулга-биле ие (өг-бүлө) капиталын тургускан. Баштай ооң чурумчуткан акшазы 250 муң рубль турган болза, амгы үеде индексация-биле эде санаашкынарны кылганын туннелинде, ие капиталының акшазын 312 162 рубль 50 көпеек кылдыр өстүргөн.

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп ол акша-хөренгини эртежик, уругнуң 3 харлаарын манап чытпайн, бажың садып (тудуп) алырынга чээлиги өг-бүлелер ажыглап болур. Сертификатты кижиниң билдиришкени-биле ооң чээли алганы банкызынче ие капиталын шилчидипкен-даа болза, ылгалы 12431,25 рубльди ол немей алыр эргелиг.

Адаттыг хоойлу 2007 чылдың январь 1-ден 2016 чылдың декабрь 31-ге чедир — 10 чыл иштинде күштүг болур болгаш үстүнде айтырыг салган ие дүвүрөвейн божуп чиигээш, ие капиталын ажыглап болур-дур.

«Мен туберкулез диспансеринде чр хуусаада эмедип чыдар кижини мен. Бичиш огул бир хар чаа ашкан, бир эвес уругларымны азырандыга (опекунга) түр када бериптеримге, мээң адымда ие капиталды казыыр бе?»

Аида ОНДАР,
Чөөн-Хемчик кожуунуң.

ХАРЫЫ: — «Ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнө деткимчезинин немелде хемчеглеринин дугайында» 256 дугаар Федералдыг хоойлунуң 3 чүүлүнүн 3-кү кезээнде айтыканы: немелде күрүнө деткимчези алыр эргелиг ие кижини өлгөн таварылгада, ону өлгөн деп чарлаанда, ие эргезин казытканда, уруунга (уруг-

ларынга) удур өжөгээр кем-херек үүлгеткенде база ийги (ооң соондагы) уругну азырап алгаш, уруг азыраар эргезин дүжүрткенде, күрүнө деткимчезинин немелде хемчеглерин соксадыр. Өскээр чугаалаарга, бо таварылгаларда ол ие капиталын алыр эргези чок болур.

«Өг-бүлөвис үш уруглуг бис. Чурттаар бажың-биле арай берге байдалда улус бис. Ие капиталы-биле ам бо чеден эгелеп бажың азы дача садып ап болур бе?»

Владимир МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

ХАРЫЫ: — Ол-ла хоойлунуң (288 ФХ-биле өскерилге киригенин езугаар) 10 чүүлүнүн 6-гы кезээнде көрүп кааны: 2010 чылдың декабрь 31-ге чедир ие капиталының акшазын (ооң чамдызын) бажың садып (тудуп) алырынга чээли керээлиг сертификатты кижилер ийги, үшкү азы ооң соондагы-даа уруунуң төрттүнген ай-хүнүнден хамаарылга чокка, чээлиниң кол өрөзүн азы хуузуң төлээринге ажыглап болур. Бо таварылгада күрүнө сертификаттын алган кижилер 2009 чылдың январь 1-ден Пенсия фондузунуң чер-черлерде эргелелдеринге баргаш, билдиришкенин кирип болур.

Дача чуртталга бажың кылдыр санаттынмай турары-биле ие капиталын дача садып алырынга чөпшээрес.

Амгы үеде ие капиталының акшазы 312 162,50 рубль кылдыр өскөн. Бо өзүлдө 2009 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур. Ынчангаш бажың садып (тудуп) алган чээлиниң дугаарынга ие капиталының акшазын шилчидип алган ийикпе азы ам билдиришкенин киригенин-даа ооң 12 431,25 рубль ылгалын немей алыр.

2009 чылдың июль 1-ден ийги, үшкү азы ооң соондагы-даа уруглары 2,6 хар чедө берген сертификатты кижилер ие капиталының акшазын дараазында углангышкынарга ажыглаары-биле билдиришкенин чурттап турар черинде Пенсия фондузунуң эргелелинче кирип болур:

- 1) чурттаар оран-сава байдалдарын экижидеринге;
- 2) уруунуң (уругларының) билиг чедип алырынга; өөредилге-биле холбашкан чарыгдалдарны дугаарынга;
- 3) иениң күш-ажыл пенсиязының чыылдалыг кезээн тургузарынга.

«Бот ие кылдыр ийиги урууну божан мен, ынчалза-даа хамааты актылар бижидилгезинге төрөөн адазының адынга катап база херчилелди кылдырып алдым. Ам ие капиталын ап болур дугайында шынзаткан документим — сертификатты, адазының документилерин катап дужаар мен бе?»

Ия ОЮН,

Таңды кожуунуң, Бай-Хаак.

ХАРЫЫ: — Төрөөн ада болурунун эргезин тургусканда, ие капиталынга сертификатты эгитпес. Сертификаттын артыгы талазынга сертификат ээзинин паспортунда өскерилгелерни демдегеп каар.

«3 харлыг урууну авам, ачамның адымче кылдырар деп турар мен. Мээң ие эргемни казыыр бе? Ие эргемни казытпайн, урууну бээр дизимге, чииң канчал-зымза экил?»

Ш. САГДЫ,

Пайырал суур, Бай-Тайга кожуунуң.

ХАРЫЫ: — Үш харлыг уруун ава-ачазынга азырадыр дээн болза, чурттап турар чериниң аайы-биле азырал-харагалзал органынга барып, долу харыыны ап болур.

Айлаң МОНГУШ материалды белеткээн.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Өвүр кожуунунуң Дус-Даг суму зунда ажылдап, чурттап чоруур бистиң ынак ававыс, угбавыс, кырган-ававыс **Кара-кыс Доржуевна ДОНГАК (ДАГБА)** бо хүннерде 70 харлап турар. Ававыс 20 ажыг чылдар иштинде культура шугумунга ажылдап, Торгалыгның Культура бажыңына директорлап ажылдааш, «Култураның хоочуну» деп бедик аттын эдилекчизи болган. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, 1984 чылдан эгелеп өг-бүлө-биле Торгалыг совхозтун сарлыын кадарып, кожуун болгаш республика чергелиг хөй санныг шаңналмакталдарның эдилекчизи болуп, ам бо хүннерге чедир уруг-дарыының мал-маганын, ажы-төлүн азыражып, могаг-шылаг дивейн, ажылдап чоруур ававыска хөй санныг ажы-төлү, думалары байыр чедирип, дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Улуг Дус-Даг Өвүр чурту Кара-Талда, Улуг өгбө Дагбаларның чоргаар кызы, Чеден харны харлап турар ававыска, Черге чедир мөгөйбишаан, байыр тудула.

Алызында ырлаар салым-чаянныг бооп, Арат чонга амдыгаа дээр бараан болдуң. «Култураның хоочуну» деп бедик атты Хумагалап назыныңда ажылдадың.

«Хайыраан бот» маадырынга атташ-даа бол, Салым-чолуң хөй-ле түң көк жижиктерлиг. Хайыралыг төрөөн чериң аялганын Сагыш хандыр хостуг ырлап чор сен, авай.

Ажы-төлүң, уйнуктарың эдээң долган, Азырап каан думаларың өөр-өңөр. Авыралдыг чаагай сеткил сеңээ сөңнөп, Ам-даа узун назылаарың күзөп тур бис. Уруглары, уйнуктары, хөй санныг төрөлдери.

НЕГЕЛДЕГЕ ДҮҮШПЕС ЧЕМНЕНИР ЧЕР

«Школьник» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө хөй-ниити чемненилге черинден санитарлыг негелделерге дүүшпес, комплекстиг меню чок, шынар чок аш-чем продуктуларлыг, элөп-эргижирээн дериг-херекселдиг болгаш тускай мергежилдиг ажылдакчылар-биле четчелеттинмээн четпестерни хоорайның Төлээлекчилер хуралының тускай комиссиязы хынап илөрткен.

Хоорайның школачыларын изиг чем-биле хандырап дугайында айтырыг — өөредилге шугумунда чаңгыс эвес чылдың дургузунда көдүртүнүп келген чидиг айтырыгларның бирээзи. Хыналда үезинде саң-хөө чорудуун шын эвес кылып, столоваялардан болгаш буфеттерден кирген орулгаларның бүрүткел чок болганы, чамдык аш-чем аймаан аар өртөктер-биле садып ап

турганы илерээн.

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫРЫ-БИЛЕ

Кызылдың Төлээлекчилер хуралының депутаттарының эгелээшкени-биле школачы уругларның чемненилгезинге хамаарыштыр калбак хурал эрткен.

Школачы изиг чемни өг-бүлениң чедимчези, четчир-чедишпези хамаанчокка, өөреникчи кижини бүрүзү алыр ужурулуг. Бо эрткен өөредилге чылында ышкаш аш-чемниң өртөөндөн 100 хуу ажыгга өртөкти төлөп чемненир чорукту чайладып, чогулчалыг өртөктерни тургузарын, арыг-силигни сагып, менюну шын тургузарын дааскан. Ол ышкаш «Школьник» уругларга чем кылып чериниң материал-техниктиг баазазын чаартыры-биле ашаландырышкыны бюджетче немей киририн чугаалашкан.

Кызыл хоорай чагыргазының парлалга албаны.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Сүт-Хөл кожуунунуң Суг-Аксы ортумак школазының Чаян Борисович САРЫГЛАРНЫҢ адынга 2005 чылда тывыскан 63802498 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫГ

Би-Хем кожуунунуң чагыргазының чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының килдизинге Россия Федерациязының хамаатызы **Каңоол Норбуевич Куулар** Би-Хем кожуунунуң Уюк сумузунуң «Алдын-Хааржак» деп черде ниити шөлү 100 га чер уастогун хууда дузалал ажыл-агыйы тударынга арендага бээриниң дугайында билдиришкенин киригөн.

Би-Хем кожуунуң чагыргазының чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының килдизи күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүргөн хүнден 30 хонуктун дургузунда билдиришкенин болгаш билдиришкенин талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuvu.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9130. Чагыг 63. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.